

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRA VIBORG AMT

1996

FRA VIBORG AMT 1996

FRA VIBORG AMT 1996

Årbog udgivet af Historisk Samfund for Viborg amt

61. årgang

FRA VIBORG AMT 1996
er redigeret af
Paul G. Ørberg
under medvirken af
Mette Lise Røssing og Henning Ringgaard Lauridsen

Lay-out og tryk:
Special-Trykkeriet Viborg a-s
Trykt i 800 eksemplarer
ISBN 87235-19-6

Indhold

OLAV ASHOLT	
Voldsteder langs Gudenå og Nørreå	7
JENS HOLMGAARD	
Kampen om karlene i Frederik 4.s tid	19
HENNING RINGGAARD LAURIDSEN	
Viborg Vestermark	36
KIRSTEN LINDE	
»Kampen om Vinkelgården«	51
JESPER HJERMIND	
Hald. Håb og helse	74
CHRISTIAN MOLBECH	
Optegnelser på en udflugt til Jylland i sommeren 1828.	97
SMÅSTYKKER	
Paul G. Ørberg: Status over Viborg 1743	120
Henning R. Lauridsen: Fugle-Mortensen	127
Anna H. Eskildsen: Minder fra Vorde præstegård	132
Formandens beretning	143
Lokalhistorisk litteratur	149

Forsidebillede: To krigsfanger ved ankomsten til lejren i Hald 2. maj 1917, en 56-årig østriger med tapperhedsmedalje og en 16-årig tysker. Se artiklen s. 74.

HISTORISK SAMFUND FOR VIBORG AMT

Bestyrelse:

Fhv. arkivar *Paul G. Ørberg*, Tapdrup, formand.
Museumsinspektør *Marianne Bro-Jørgensen*, Viborg, næstformand.
Genealog *Anton Blaabjerg*, Viborg, sekretær.
Fhv. skovfoged *B. S. Knudsen*, Hald Ege, kasserer.
Adjunkt *Henrik Mortensen*, Bjerringbro.
Museumsinspektør *Hans Kruse*, Thorning.
Domprovst *K. Gjesing*, Viborg.
Museumsinspektør *Henning Ringgaard Lauridsen*, Viborg.
Skoleleder *Mette Lise Røsing*, Skals
De fire førstnævnte udgør forretnings- og økonomiudvalget.

Revisorer:

Kaptajn *Villy Jensen*, Viborg.
Major *J. V. Lund*.

Samfundets ekspedition:

Fru Else Hansen,
Slesvigsgade 20, 8800 Viborg
Tlf. 86 62 18 06.

Bidrag til årbogen

sendes til fhv. arkivar *Paul G. Ørberg*, Pramhusvej 6, 8800 Viborg.

Voldsteder langs Gudenå og Nørreå

Især i England og Frankrig udvikledes i middelalderen større forsvarsanlæg. Den mest primitive form var en såkaldt *motte*, en ofte 5-15 meter høj jordbanke omgivet af en grav og palisader, eventuelt med et hus på toppen. Avlsbygningerne kunne ligge i nærheden på en lavere banke, i regelen omgivet af en lav vold og eventuelt en grav; dette kaldes en *forborg* eller en *bailey*.

Nogle forsvarsanlæg blev udstyret med et boligårn, som undertiden indgik som en del af en ringmur. I Frankrig kaldes dette en *donjon*, i England en *keep* (f.eks. i Tower Castle). Når tårnet har ligget for sig selv kaldes det en *barfred* (af tysk: Bergfried).

I Danmark findes kun få rene *motter*, f.eks. Sjørring Volde i Thy, Trindhøj ved Vejle og Kongshøj syd for Nyborg. Derimod finder man ofte *motte* og *bailey* sammen; man bruger nu mest udtrykket *castrum-curia* for dette, dvs. borg-gård.

De mest velhavende indrettede boligen meget fornemt, derfor kaldet *palatium* (palads). I en noget senere del af perioden indrettedes adelens og kongens boliger uden egentligt forsvarsformål på en lav firsidet banke omgivet af en nærmest symbolsk grav, såkaldte *herregårdspladser*.

I Danmark findes 900-1000 levn af borge eller voldsteder fra middelalderen. Omkring 1/10 er stenbyggede, resten jordværker. Man kunne her i vidt omfang bygge på udlandets erfaringer og netop vælge den udformning, der passede bedst i den givne situation. Det er da heller ikke muligt ud fra typen at bestemme et anlægs alder.

Af førmiddelalderlige, større forsvarsanlæg har vi bl.a. Sarup-anlægget på Vestfyn og tilflugtsborge som Gamleborg på Bornholm. Fra Vikingetid kendes »trelleborgene«: Trelleborg ved Slagelse, Nonnebakken i Odense, Fyrkat ved Hobro og Aggersborg ved Løgstør. Disse borges egentlige formål er omdiskuteret, deres alder også, men dendrokronologisk er Trelleborg nu dateret til 980.

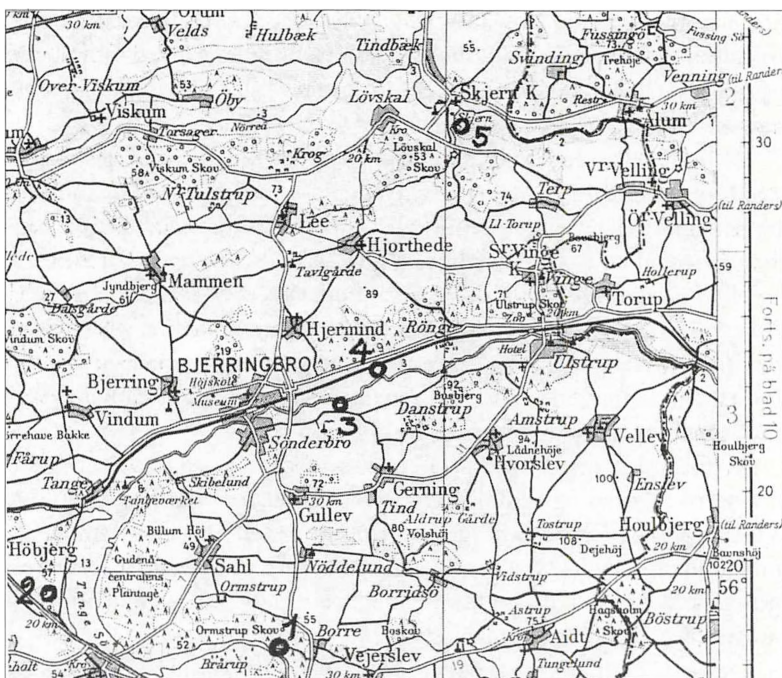
Desværre er de skriftlige kilder vedrørende forsvarsanlæg fra tiden før ca. 1450 sparsomme og sporadiske, så ofte kender man ikke de enkelte

anlægs historie. Byggeriet af vold- og borganlæg knytter sig forståeligt nok til de urolige perioder i landets historie, hvor enhver måtte beskytte sig selv og sin ejendom mod overfald. Efter mordet på Knud Lavard 1131 kom således en meget urolig tid med bygning af bl.a. Bastrup, Søborg, Haraldsborg i Roskilde (efter Harald Kesja), Vordingborg, Søby på Ærø og Pedersborg ved Sorø.

Under Valdemarerne var borgbyggeriet beordret af kongen og iværksat især for at beskytte landet mod sørøvere, der færdedes i Østersøen, men også mod norske og tyske indfald i landet. Derfor byggedes nu f.eks. Borg (København), en befæstning på Sprogø og Dannevirke.

Efter Valdemar Sejrs død i 1241 kom der påny indre uro og igen efter mordet på Erik Glipping i 1286, med efterfølgende byggeri af forsvarsanlæg – nu mest mod overald af »morderne«. Efter Erik Menveds pantsætning af riget blev landet faktisk uden central styring, hvor enhver måtte hytte sig og sit fra 1332. Selv efter Valdemar Atterdags opdukken 1340 varede det adskillige år, før der var ro i landet. Han erobrede så mange borge, han kunne overkomme, og efter ham overtog

De fem voldsteder langs Gudenå og Norreå.

Margrethe flere, men nu mest ved jura og list. I 1396 forbød hun byggeri af borge, men til trods herfor byggedes der dog enkelte herregårdspladser. Kong Hans ophævede forbudet 1483, men efter skydevåbnenes fremkomst var det nu blevet for dyrt for ikke-kongelige at anlægge egentlige forsvarsborge.

De fleste mindre castrum-curia-anlæg i Danmark tilhører formentlig 1300-årene.

Ilensborg

Langs Gudenåen findes i nærheden af Bjerringbro tre voldsteder, hvis oprindelse nok har forbindelse med denne tid: Ilensborg, Tangeborgen og Stærkærborgen.

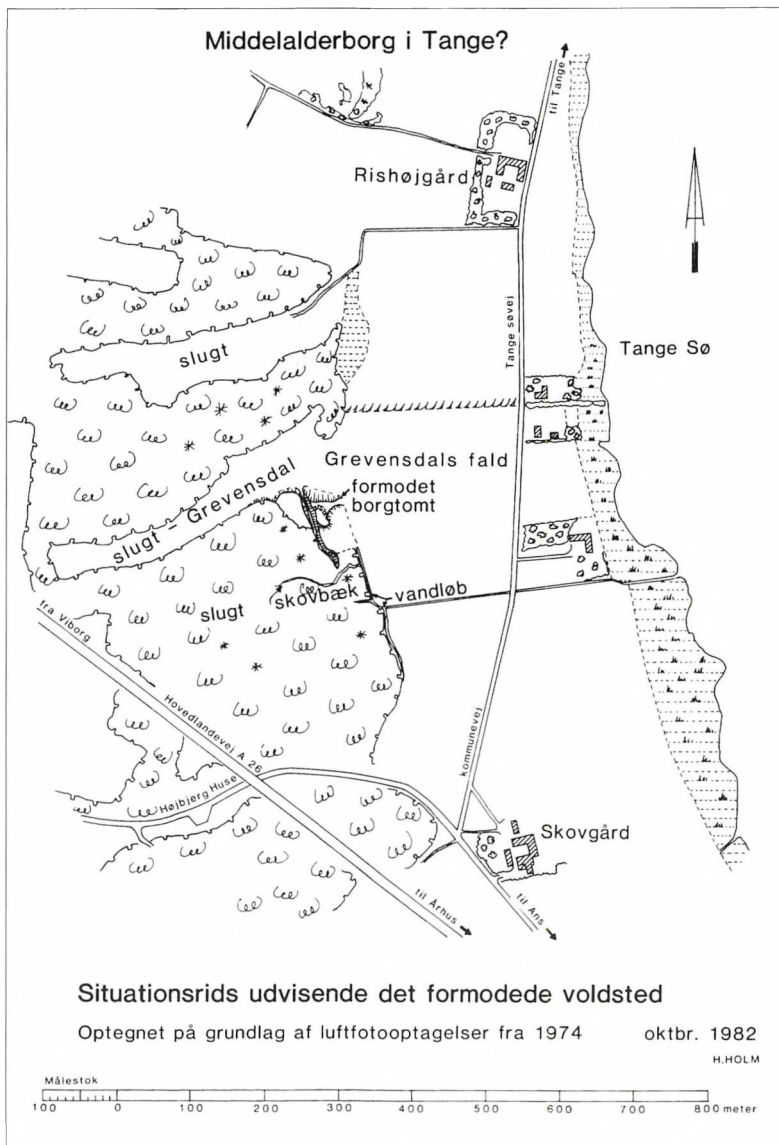
Det sydligste af disse anlæg er *Ilensborg*, der ifølge sagnet lå i vinkelen, hvor Borre Å udmunder i Gudenåen. Man kan let finde stedet, hvis man følger stien mod vest i plantagen lige syd for broen over Borre Å. Yderst mod Gudenåen findes en forhøjning i jordbunden, som kan være resterne af dette borganlæg, mod øst med en mulig rest af en grav. Midt i anlægget er der en fordybning, som kunne være resterne af en brønd. Stedet kaldes »Tuntiskrog«, nok afledt af tun = toft. Avlsgården (curia-en) kunne have ligget, hvor Borregård lå før udflytningen først i 1800-årene, nemlig lige oven for Borre by.

Broen over Borre Å kaldes fra gammel tid Møllebroen. Stednavnet Borre kommer nok af borg. På den anden side af Gudenåen lå landsbyen Brårup. Nord for denne fandtes – »160 skridt« fra åen ifølge gamle optegnelser – en skibssætning, oprindeligt bestående af 26 store sten; men da man skulle anlægge trækstien til kågarten på åen fjernedes de sidste 16 sten i 1852. Nogle marker i nærheden kaldes »tingagre«, hvilket måske kunne tyde på, at der har ligget et tingsted her, men det findes der intet skriftligt om. Der skal en gang have gået en vej direkte til stedets sognekirke i Vejerslev.

Navnet »ilens« stammer sandsynligvis ad mange sproglige omveje fra helgennavnet »Egidius«; han var en af de 14 helgener, de såkaldte »nødhjælpere«, der kunne påkaldes, når man var i knibe. Det er også beslægtet med navnet på en fransk helgen »Gilles«, der har lagt navn til et kloster ved Rhones udløb.

I Pontoppidans »Danske Atlas« (1768) nævnes en Erik Staale som ejer i 1300-årene. Endvidere fortæller Pontoppidan, at der i begyndelsen af 1700-årene fandtes breve i Vejerslev kirke, der berettede om en

herremand på Ilesborg, Erik Staale, der havde hjulpet til ved kirkens bygning. Der kan her være tale om den ombygning, der fandt sted i for-

»Tangeborgen« fra nord: Det formodede voldsted. Fra Meddelelser fra lokalhistorisk arkiv, Bjerringbro 1982.

bindelse med dens udvidelse til klosterkirke, hvor der byggedes to sideskibe i østenden. Man kender ikke tidspunktet herfor.

Ilensborg kom i Valdemar Atterdags eller dronning Margrethes regeringstid i slutningen af 1300-årene under kronen, men blev senere solgt til den rige Gottskalck Rostrup til Sjelleskovgård (nu Vedelslund) i Framlev herred. Han tilskødede i 1407 bisp Bo Mogensen Porse i Aarhus (død 1424) »noget gods i Borre, Borregård i Vejerslev sogn med deres tilliggelse, møllested, dam og dambund«. Samtidig tilskødedes han af hr. Eloff Eloffsen Ridder »hans gods i Borre, Brændgård i Vejerslev sogn med sin tilliggelse«, således at den gode bisp Bo fik samlet sig en del gods i Borre. I 1530 tildømtes Borregård Alling Kloster.

Tangeborgen

Fortsætter man ned ad Gudenåen, kommer man til det næste voldsted, nu ved vestsiden af Tange sø lige efter Ans i »Grevens dal«. *Tangeborgens* beliggenhed er meget usikker, men opmålinger i 1982 sandsynliggør den dog. Der er formentlig tale om et castrum-curia-anlæg fra midten af 1300-årene. En vis grev Peder Eberstein skal have boet her, og senere – først i 1400-årene – en grev Nils Persen Galskydt, der flere gange er omtalt i skøder og pantebreve og breve vedrørende Alling Kloster. Ifølge traditionen stammer slægten Rosenkrantz herfra.

Stærkærborgen

Efter at have passeret Bjerringbro på vor færd ned ad Gudenåen kommer vi til *Stærkær* voldsted. Det ligger let kendeligt som en kraftig forhøjning, mod øst, nord og vest omgivet af en nu tør grav, mod syd er der en jævn overgang til baglandet. Området er et castrum-anlæg ca. 60x90m. Hvornår det er opført ved man ikke. På et tidspunkt blev det brudt ned og flyttet længere ind i landet, formentlig hen i nærheden af den nuværende Stærkærgård, hvor curiaen vel oprindeligt har ligget. De til beboelse ombyggede bygninger bestod af svært bindingsværk og stod indtil slutningen af 1700-årene.

Borgen ses først omtalt i 1399, da den blev pantsat af Hagen Tygesen til Eluf Elufsen, formentlig den samme, som er omtalt under Ilensborg. 1419 blev den tilskødet bispem i Aarhus, den samme jordglade bisp Bo Mogensen Porse, der også fik jord i Borre. Ved reformationen i 1536

»Stærkærborgen« fra nord.

kom ejendommen som alt andet kirkegods under kronen, dvs. under Dronningborg len.

I begyndelsen af 1600-årene hørte det vistnok under Manderup Parsberg til Hagsholm (hvis spor kan følges i form af prædikestol og våbenskjolde på kirkestole i Houlbjerg kirke), senere under Frisholt (nu Ormstrup), idet kammerråd Ferslev, der i 1780 blev ejer af Frisholt gård og gods, mageskiftede to gårde i Gerning og fire i Danstrup og i stedet fik Stærkærgård samt Hesselbjerg og Enggård i Gulev. Den blev derefter solgt flere gange, således i 1800 til Nikolaj Clemmensen og Hans Henrik Hansen, begge fra Flensborg. Den første fik den gamle Stærkærgård, og den anden byggede en ny, hvor nu Stærkærgården ligger; han anlagde også et teglværk lidt vest for gården. Nikolaj Clemmensen fik økonomiske problemer og måtte sælge jorden til udstykning, således at der blev seks gårde og seks parceller. Stednavnet Stærkær betyder nok kærret med stargræs.

Kællinghøl

Godt en kilometer øst for Stærkær, men nord for Gudenåen, ligger det største af voldstederne ved Gudenåen, *Kællinghøl* (eller Hølingsholm eller Hylingsholm). Et »høl« er jysk for hul, i dette tilfælde nok i Guden-

Kællinghøl fra nord. I forgrunden pladsen for den ældre gård. I baggrunden til venstre »portbygningen«, til højre hovedvoldstedet. Bagest ses »langvolden« langs Gudenåen strækkede sig fra helt til venstre i billedet, til hvor hovedvoldstedet ender. Herfra ses så den vestlige adgang til borgen fra Gudenåen. Den østlige, snævre anes til venstre i billedet

åen. Der findes to borgbanker, dels en større, ca. 45x70 meter, og nordøst her for en mindre, ca. 25x25 meter. Nærmere Gudenåen og parallelt med denne ligger en enorm, ca. 175 meter lang, 8-10 meter høj vold. Øst for den er der en ret smal passage for en stadig vandrig bæk, mod vest er der en bredere åbning, hvor der løber en mindre vandrig bæk. Lokale folk beretter, at der har været opstemmet med træ begge steder, således at området har kunnet sættes under vand. Ved den østre bæk kan man forestille sig, at der kan have været en vandmølle, idet der kunne se ud til at have været en mølledam her.

Borgen lå bekvemt for adgang til sejlads på Gudenåen med mulighed for at kontrollere trafikken her, samtidig med at den lå tæt ved den vej, der i middelalderen gik fra Randers til Ringkøbing, og netop forløb langs de bakker, der rejser sig få hundrede meter nord for borgen.

På voldstedet er der fundet rester af munkestensfundamenter og af en kælder. På den mindre banke mod nordøst må der have ligget en portbygning, idet adgangen til anlægget utvivlsomt har været her fra. Avlsbygningerne har sandsynligvis ligget der, hvor den gamle Kællinghøl-

gård lå, nemlig tæt ved den nuværende jernbanedæmning lige vest for den østlige bæk, altså ikke, hvor den senere lå (nedrevet i 1993). Sidste ejer af gården var Folmer Rud Christensen (1895-1973).

Den første kendte omtale af borgen Kællinghøl er fra 1486, da adelsmanden Henning Hansen til »Kierlinghøel« satte sit segl på et dokument. Medejer var Erik Hase, søn af Palle Hase til Dynæs-borgen ved Julsø. 1501 overgik hans del til Erik Ottesen Rosenkrantz (død 1503), som desuden ejede Bjørnholm i Tirstrup sogn på Djursland, Møgelkær i Bjerre herred og Skjern, foruden 800 bøndergårde (!) og var en af landets rigeste mænd og desuden rigshofmester. Han ligger begravet i Hornslet kirke med en smuk gravsten. Hans dattersøn, Knud Rud, til Vedbygård og Møgelkær nævnes i 1524 som ejer af Kællinghøl. Han var ligeledes en fremtrædende mand, blev rigsråd og lensmand på Gjorslev, deltog i krigen mod svenskerne 1510-12 og blev senere hovedsmand på Korsør slot. Hans datter, Kirsten, boede på Kællinghøl i en længere årrække; hun var gift to gange, først med Herman Skeel til Jungetgård, der blev rentemester og senere jysk landsdommer, død 1555. Fru Kirsten døde først i 1612, 91 år gammel.

Kællinghøl gik derefter over til Mogens Kaas til Støvringgård, der

Kællinghøl fra syd: Den smalle østlige adgang til anlegget. Enden af »Langvolden« til venstre, »Mølledammen« med dunhammer midtfor. Hovedvoldstedet i baggrunden til venstre, »Portbygningen« til højre.

havde studeret i Tyskland og blev lensmand på bl.a. Nyborg slot. Han samlede sig meget gods. 1624 skødede han Kællinghøl til rigsmarsk Jørgen Skeel til Ulstrup slot, der lod den overgå til almindeligt fæste. Borgen var formentlig på denne tid forfalden og ikke mere egnet til beboelse og blev senere nedrevet. Kællinghøl omtales i H.F. Ewalds roman, »Den skotske kvinde på Tjele« (1871), hvor Folmer Rud bliver gift på Kællinghøl.

Den sidste ejers oldefar, Christian Jørgensen, købte i 1841 Kællinghøl af ejeren af Ulstrup slot, P.G. Koch. Den sidste gård med navnet Kællinghøl blev bygget i 1871-72 og lå, som nævnt, vest for den tidligere gård.

Skjern

I nærheden af Bjerringbro ligger endnu et stort voldsted, nemlig *Skjern*, der ligger i Nørreådalen, hvor det præsenterer sig meget flot. Det er beliggende i et meget fugtigt område og måler ca. 20x40 meter og er omgivet af en ca. 20 meter bred grav. Uden for graven findes desuden en ca. 15 meter bred vold, der dog kun fremtræder tydeligt mod vest og nord. På banken har der senest stået et firsidet bygningskompleks af

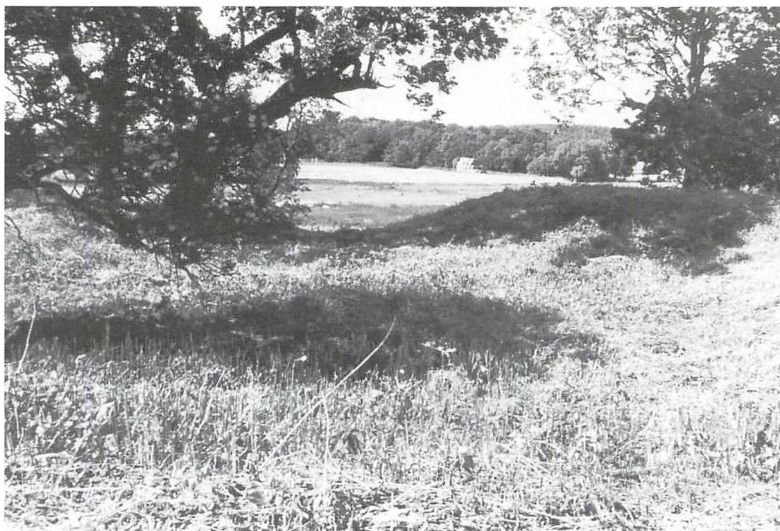

Skjern voldsted fra nord: Man ser forrest noget af den yderste vold. Lavningen i selve voldstedet svarer formentlig til porten ind til slottet.

munkesten hvilende på nedrammede egepæle. Nu finder man mod nordvest, sydvest og nordøst ophøjede partier, der synes at have båret større bygninger, hvoraf der stadig ses murrester mod vest. Midt på voldstedet og mod sydøst findes en lavning, som kan have været en gårdsplads. Den har retning mod nord og har formentlig fortsat over graven i en bro; der er fundet nedrammede pæle som rester af broen. Den har ført videre til den vej, der ses på den anden side af graven. På området ligger der overalt murstensrester og enkelte stykker af vingetegl. De talrige vinbjergsnegle er sikkert et levn fra dengang, stedet var beboet. For at skaffe vand til en vandmølle anlagde Christian III i 1552 en dæmning tværs over Nørreåen ved Neder Hornbæk. Derved danledes en sø, der strakte sig helt op til Løvskal, og altså formentlig har fyldt vand i graven omkring Skjern slot.

Skjern slot findes første gang omtalt i 1347 (men er formentlig betydeligt ældre), idet det da ved arv efter marsk Peder Vendelbo den ældre tilfaldt sønnen Peder Pedersen Vendelbo den yngre med flere slægtninge. 1409 blev Henning Podebusk og Kirsten Falk, der begge var slægtninge af Peder Vendelbo, ejere. Senere optræder slægtsnavne som Sommer, Fasti, Thott, Rosenkrantz, Banner og Gersdorff. Der var for det meste flere ejere på een gang, der handlede deres part uafhængigt af de andre ejere. 1617 fik kronen således en part.

Skjern voldsted fra syd: »Gårdspladsen« imod »porten«.

1627 blev borgen vistnok ødelagt af Wallensteins kejserlige tropper. Senere træffes navne som Krabbe, Brok, Skeel og Brockenhuus. Den tilfaldt igen kronen, og Christian V forærede den i 1686 til general Frederik v. Arenstorff. Dennes anden hustru, Augusta Elisabeth Rumohr opførte i 1692 den nuværende Skjern hovedgård og avlsgården Karmark af sten fra det nedbrudte slot. Godset solgtes 1721 til Christen Skeel, som i forvejen havde part i Skjern. Via gehejmekonferensråd Hans Heinrich v. Schilden-Huitfeldt til Clausholm blev det i 1822 solgt til 12 gårdmænd, som delvis udstykkede jorden. Siden har Skjern hovedgård ført en omskiftelig tilværelse. Lykkeligvis er voldstedet nylig gjort tilgængeligt og er nok et besøg værd.

Ved Skjern kirke er opstillet to runesten, en større, der blev fundet i Skjern slots ruiner og en mindre, der blev fundet i kirkens grundmur, formentlig ved kirkens restaurering i 1887 ved arkitekt Hother Paludan. På den store læses: »Sasgard, Finnulvs datter, rejste stenen efter Odinkar, Osbjørns søn, den dyre og hin drottro. En sejdkarl den mand som bryder disse kumler«; der er yderligere et mandshoved afbildet. På den mindre står: »Osbjørn .. sin .. Haralds«.

I middelalderen var vejene dårlige, transportmidlerne skrøbelige og ubekvemme, og der var fare for overfald. Derfor var Gudenåen og Nørreåen meget vigtige trafikåre. Hvis man beherskede et stykke af bred-

Skjern voldsted fra vest: Rester af murværket.

den, var der mulighed for opkrævning af afgifter for passage samt indtægter ved fiskeri, så det er ikke sært, at voldsteder ligger som perler på en snor langs åerne.

Litteratur

- la Cour, Vilh. og Stiesdal, Hans: Voldsteder i Hjørring og Thisted amter. 1957.
Heilskov, Chr.: En gammel Randers-Ringkøbing Vej. Særtryk u.å.
Jaubert, Anne N.: Han byggede nye borge. Skalk 1987-2.
Kjersgaard, E.: Den nye store danmarkshistorie IV. 1988.
Liebgott, Niels-Knud: Dansk middelalderarkæologi. 1989.
Olsen, Rikke A.: Borge i Danmark. 1986.
                    Borgen bygges. Skalk 1980-2.
                    Danmark i verden 4. Magtens tinde. 1993.
                    En bog om borge. Hikuin 1992.
                    Voldsteder i Danmark. Fyn. 1992.
Rasmussen, Ulla F.: Fra gård til borg. Skalk 1982-2.
Vesth, Kj.B.: Fortidsminder. Danske voldsteder. 1985.

Ilemborg

- Samlinger til jysk Historie og Topografi. 6. bd. s. 294. 1876-77.
Trap: Danmark. 5.udg. Bd VII. 1962. Viborg amt, s. 492 og 500.

Tangeborgen

- Meddelelser fra Lokalhistorisk Arkiv, Bjerringbro. 1982.
Trap, anf.bd. s. 421.

Stærkerborgen

- Samlinger til jysk Historie og Topografi. 2.rk.nr.1 s.32. 1886-88.
Trap, anf.bd. s. 488.

Kellinghø

- Trap, anf.bd. s. 388.
Fra Viborg Amt. 1949 s.98.

Skjern

- Fra Viborg Amt. 1955 s. 5 ff.
Dansk Landbrug. Bd.6 s.558.
Hansen, J.J.: Større danske Landbrug. 1930-37.
Mogensen, Johannes: Sejle ned ad Nørreåen. 1992. Fra lokalhistorisk arkiv og forening, Bjerringbro kommune.
Trap, anf.bd. s.392.

Olav Asholt, f. 1924, læge,
Adresse: Markedsgade 13, 8850 Bjerringbro.

Kampen om karlene i Frederik 4.s tid

– *belyst ved strid i 1724-25 om en tjenestedreng i Klejtrup*

Den 23. august 1725 kendte Viborg Landsting en underrettsdom af Rinds-Gislum herreders ting »udi alle måder magtesløs at være«. ¹ Der var tale om den dom, som herredsfoged Christian Solberg den 16. november 1724 havde afsagt i en sag, som ejeren af hovedgården Holmgård i Skals sogn, kancelliassessor Bent Jespersen havde anlagt mod den 14-årige tjenestedreng Niels Nielsen fra Klejtrup for påstået ulovlig undvigelse fra hans gods. Drengen blev dømt til inden 6 uger at indfinde sig på Bent Jespersens gods »til kongens og husbondens tjene- ste« og til at betale processens omkostning med 2 rigsdaler. ²

Denne herredstingsdom var den 9. maj 1725 blevet anket til lands- tinget af domprovsten i Viborg Absolon Finde. ³ Niels Nielsen tjente nemlig under herredsretssagen først hos Morten Pedersen i Dremstrup og fra mikkelsdag (29. september) 1724 hos Niels Knudsen i Klejtrup, som begge var fæstere på gårde, der tilhørte Viborg Domkirke og var til- lagt domprovsten pro officio. Det vil sige, at afgifterne af dem udgjorde en del af han embedsløn. I modsætning til herredsfogden fandt lands- dommerne Bent Jespersens krav på drengen »ubilligt« og pålagde ham at erstatte provst Finde sagens omkostninger med 6 rigsdaler.

Da sagsomkostningerne i begge tilfælde kunne synes meget besked- ne, bør det erindres, at der sandsynligvis skal en del mere end 500 dan- ske 1996-kroner til at opveje en enkelt af datidens rigsdalere.

Vi skal senere se nærmere på, hvad sagen konkret drejede sig om, og på de sociale perspektiver, den opruller. Men forinden skal der kort gøres rede for hele baggrunden for den, for det, man med god ret kan kalde *kampen om karlene i Frederik 4.s tid*.

Det er velkendt, at forordningen af 4. februar 1733 om en ny land- milit⁴ – måske bedre kendt som stavnsbåndsforordningen – indeholder en § 18, der udtrykkeligt forbød nogen bondekarl at give sig fra det gods, hvor han var født, så længe hans husbond kunne skaffe ham tje- neste, medmindre han havde udtjent som soldat eller var over den alder,

hvor han kunne udskrives hertil. Det er den bestemmelse, man almindeligvis anser for at have indført det stavnsbånd, som ophævedes i 1788. Og det er også velkendt, at forordningen nok så meget skyldtes et godsejerønske om at kunne holde fast på karlene som et reelt militært behov.

Godsejerne manglede karle dels til at fæste gårde på deres godser og dels til at tjene hos fæstebønderne på disse gårde og til at forrette hove-riet på hovedgårdsmarkerne.

Denne mangel var af gammel dato. Store ødegårdsproblemer under Frederik 3. og Christian 5. og en lang række af tyndeforordninger i 1600-tallet tilbage til Christian 4.s tid vidner om den.⁵ Krigene havde bidraget stærkt til at skabe knaphed, ikke mindst Den skånske Krig 1675-79 med bl.a. det blodige slag ved Lund i december 1676.

Da Frederik 4. i 1701 oprettede sin landmilitis ved udskrivning af en bondekarl til soldat af hver 20 tønder hartkorn bøndergods, i alt ca. 15.000 mand, manglede det ikke på advarsler om, at dette var mere, end der var dækning for i det danske bondesamfund.⁶ Og flere godser, især i Vestjylland, var da heller ikke i stand til at opfylde deres forpligtelser.⁷ Andre steder, bl.a. også på Viborg-egnen, måtte man i første omgang i strid med landmilitisforordningens hensigt udskrive mænd, som allerede havde fæstet gård og stiftet familie.⁸

Allerede i 1707, da de seks år udløb, som tjenestetiden var ansat til, viste det sig også klart, af Frederik 4. havde spændt buen for højt. Der var slet ikke karle nok til at erstatte hele det første hold, og man måtte derfor gribe til den løsning at frigive mandskabet gradvist med 20 mand om året af hvert kompagni. Til fuldstændig udskiftning ville der medgå 6-8 år, og en del af karlene måtte altså indstille sig på 12-14 års tjeneste i stedet for de seks, der var lovet dem.⁹

Men heller ikke denne ordening holdt. For i 1709 kastede Frederik 4. Danmark ind i Den store nordiske Krig (1709-20), og dermed var det indtil videre forbi med hjemsendelser. Ikke engang de karle, som godsejerne skulle bruge til at besætte fæsteledige gårde med, kunne blive frigjort, skønt retten hertil var udtrykkeligt fastslået flere steder i forordningerne, og det i hovedforordningen af 22. februar 1701 var proklameret, at landmilitisen ikke skulle medføre, »at landet derved i nogen måde besværes, eller bondens avl og jordens dyrkelse derudover forsømmes«.

Og var der mangel på karle allerede fra begyndelsen efter mere end 20 års fred (bortset fra den kortvarige krig med Sverige i 1700), blev den

selvsagt ikke mindre under krigen. Store direkte tab skete der i slaget ved Helsingborg den 10. marts 1710, hvorved Skåne, hvis generobring var krigens formål, definitivt gik tabt, og i slaget ved Gadebusch i Nordtyskland den 20. december 1712, der ligeledes endte med dansk nederlag. Men dertil kom en forfærdende dødelighed blandt de landmilitssoldater, der som soldateske¹⁰ blev stuved sammen på orlogsflådens skibe under helt uforsvarlige forhold. Og i 1711 krævede pesten talrige ofre i de afdelinger af landmilitsen, som var stationeret i og omkring Køben-

Frederik IV. Maleri fra ca. 1725, udført af J.S. Wahl, Rosenborg.

havn. Ekstraordinær stor var dødeligheden også i fæstningerne, hvor landmilitsafdelinger blev indlagt som garnison, og ikke mindre i de regimenter, der i den senere del af krigen blev sendt til Norge, hvor de led meget under kulde og utilstrækkelige forsyninger.

Så byrdefuld og forhadet var tjenesten i landmilitsen, at karlene desuden i stort, men ukendt antal rømte hjemmefra for at undgå den. Det gjaldt allerede før krigen, men selvsagt under krigen i endnu højere grad.

Og til alt dette kom, at der til tider, især i tiden umiddelbart forud for landmilitsens oprettelse, blev hvervet mange karle til de gevorbne regimenter. I 1701, samme år som Frederik 4. oprettede landmilitsen, havde han til den østrigske kejser og til sømagterne (Holland og England) til brug i Den spanske Arvefølgekrig udlejet en hærstyrke på i alt 20.000 mand, som for en dels vedkommende var hvervet i Danmark.

Tabene som følge af krigen, både de direkte og de indirekte, var altså store, og godsejerne klagede meget over, at det var umuligt at opfylde kravene om at erstatte dem ved nybesættelse af de læg, som af den ene eller den anden grund blev ledige. Særlig skrappe var disse krav efter slaget ved Helsingborg, som havde slået store huller ikke blot i landmilitsens rækker, men også i den hvervede, professionelle hær. For at fylde hullerne i denne ud, blev i 1710 den bedste trediedel af landmilitsens soldater stukket ind i de hvervedes rækker, og den skulle så naturligvis erstattes af godsejerne med nyudskrevne karle, foruden at landmilitsens egne huller også skulle fyldes ud igen.¹¹

Godsejernes klager understøttedes i mange tilfælde af amtmænd og stiftamtmand, der kunne bekræfte, at der virkelig ikke *var* flere karle at tage af, og at udskrivningen truede landbrugsarbejdet alvorligt, ja ville medføre, at mange gårde blev øde, og at kongen ikke fik sine skatter.¹² Men lige meget hjalp det. Kongen *skulle* have soldater, og godsejerne måtte – om nødvendigt ved militær eksekution¹³ – tvinges til at levere dem, hvordan de så end skulle få fat i dem.

Nu kunne man naturligvis godt forestille sig, at godsejernes klager ikke altid skulle tages helt for pålydende. Men blot det, at de klagede, var dog i sig selv et udtryk for, at karle var en mangelvare. Og at situationen som helhed var i stigende grad alvorlig og manglen på karle en uafviselig kendsgerning, det er der flere sikre beviser på.

Det stærkeste er nok det, at kongen omsider måtte erkende, at det var umuligt at opretholde kompagniernes hidtidige styrke på mellem ca. 150 og 200 mand, og derfor ved en forordning af 3. april 1711 reduce-

rede dem til 120 mand. Det var – bemærkelsesværdigt nok – hærens øverstkommanderende, overgeneral Jobst Scholten, der efter nøgtern vurdering af situationen fik overbevist kongen om, at denne reduktion var nødvendig.¹⁴ Ja, han forudså endog, at det kunne blive nødvendigt at reducere kompagnierne yderligere til 100 mand, hvis krigen fortsatte i længere tid. Det gjorde den som bekendt, og det *blev* faktisk nødvendigt hen mod slutningen at skære kompagnierne ned til 100 mand eller endnu mindre.¹⁵ En interessant omstændighed ved reduktionen i 1711 er i øvrigt, at det blev pålagt godsejerne at betale 25 rigsdaler for hver karl, som blev hjemsendt – og det var endda de ringeste i kompagnierne – eller som de slap for at stille, for at det gamle styrkemål kunne være opretholdt. Hermed var der i virkeligheden sat en pris i penge på karlene. Siden forhøjedes den til 40 rigsdaler, hvad der svarede til flere års karleløn.

Et andet tungtvejende bevis på karlemanglen er, at da det ved sessionerne i 1713 viste sig umuligt at komplettere kompagnierne blot til de nu gældende 120 mand, greb kongen til den noget utraditionelle udvej at tillade godsejerne i et vist omfang i stedet for danske karle at lade indrullere svenske krigsfanger fra general Magnus Stenbocks hær, som i maj 1713 havde kapituleret i fæstningen Tønning i Slesvig.¹⁶

Og land- og krigskommissær Hans Seidelin, der var ansvarlig for udskrivningens gennemførelse på Sjælland, Møn, Lolland og Falster klagede i 1719 over den helt håbløse mangel på karle. I et brev til kongen svor han en dyr ed ved sin families og sit eget liv og velfærd på, at det var sandt, hvad han flere gange mundtlig havde gjort kongen opmærksom på, at der herskede »den største mangel for dygtigt mandskab«. Det var, skrev han, »ikke for mangel af nidkærhed og skyldig pligt«, når godsejerne lod deres læg stå vakante, »men for fattelse (mangel) af dygtige folk«. Og han vidste, at »hvor knap pengetid det end er«, ville godsejerne hellere end selv at stille en soldat betale 50 rigsdaler, for hvilke officererne kunne hverve en.¹⁷

På denne baggrund af en ekstrem mangel på karle, både til at fæste gårde og til at tjene som soldater, kan det ikke undre, at godsejerne med næb og klør holdt fast på dem, der fandtes, og at de, som stiftamtmand i Ålborg Rudolf Gersdorff skrev i et brev til kongen, »formedelst den manquement her (er) på folk ... falder udi proces med hverandre om karle«. ¹⁸

Og processer førte godsejerne, når der kunne være blot den mindste tvivl om, hvilket gods en karl hørte til, og hvem der således havde retten

til at stille ham som soldat. Disse processer begyndte naturligvis ved underretterne, herreds- og birketingene. Og det er vel sandsynligt, at parterne ofte affandt sig med disses afgørelse. Hvor tit det var tilfældet, ved vi imidlertid ikke. Men ikke få underrettsdomme blev, ligesom den om drengen Niels Nielsen fra Klejtrup, anket til landstinget, og enkelte førtes endog helt til Højesteret.

Desværre er Viborg Landstings dombøger ikke bevaret fra tiden mellem 1707 og 1719, som netop er den periode, hvor man nok måtte vente at finde de fleste processer. Men endnu i dombogen fra 1719-31, altså stort set fra Den store nordiske Krigs afslutning til Christian 6.s ophævelse af Frederik 4.s landmilitis i oktober 1730, forekommer i hvert fald 42 ankede sager om retten til karlene.¹⁹ Det er ikke blot et af mange vidnesbyrd om mangel på karle, men også om, at den ingenlunde sluttede med krigen eller med, at en ny landmilitisforordning af 8. februar 1724 permanent nedsatte landmilitisens størrelse ved at forøge læggenes størrelse til 32 tønder hartkorn mod de oprindelige 20 tønder. Et af de mange andre vidnesbyrd er, at der endnu i 1720'erne var karle tilbage i landmilitisen, som man kviede sig ved at frigive, selv om de hørte til det første hold, der var udskrevet allerede i 1701, og som altså havde tjent i over 20 år i stedet for de kun seks år, de skulle have tjent efter den oprindelige forordning.²⁰

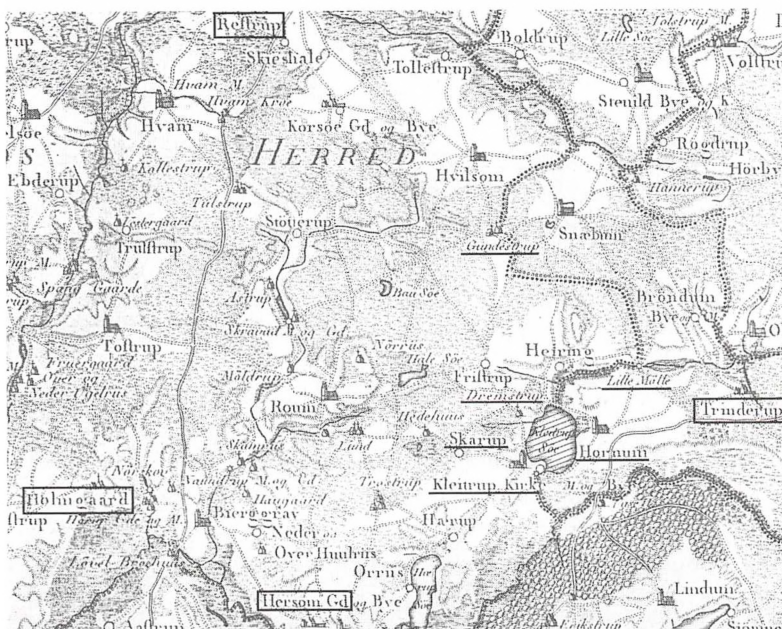
Processen om drengen Niels Nielsen fra Klejtrup var en af disse 42 sager. Den vidner ikke alene om, at kancelliassessor Bent Jespersen til Holmgård var ivrig efter at sikre sig karle til at stille som soldater, men også om, at hverken han eller herredsfogden i Ulbjerg Christian Solberg synes at have været særlig fortrolig eller nøjeregnende med de jyske bondesønners retsstilling. De blev imidlertid sat grundigt på plads af landsdommerne, hvis afgørelser nu næppe heller altid var ufejlbarlige. Det bør erindres, at vi befinder os i en tid, hvor der ikke eksisterede nogen formaliseret juridisk uddannelse. Juridisk embedseksamen blev først indført i 1736, og der gik meget lang tid, før alle dommerembeder var besat med folk, der havde den som grundlag for deres virke. Hvad der i første halvdel af 1700-tallet kvalificerede til et dommersæde, var praktisk kendskab til gældende lovgivning og tidligere afsagte domme samt et større eller mindre mål af sund dømmekraft og dertil en rimelig grad af uafhængighed. Det sidste kunne det nok ofte skorte på hos herreds- og birkefogderne, især hos de sidste.

En del af de læg på 32 tønder hartkorn, som efter 1724-forordningen skulle stille en karl som soldat, var såkaldte strølæg. De bestod af lands-

byer eller områder, hvor flere godser eller offentlige institutioner havde gårde og huse liggende spredt mellem hinanden som strøgods, og hvor der eventuelt også forekom selvejerbønder. På disse strølæg kunne der nok lettere opstå tvivl eller uenighed om, hvem karlene tilhørte, end i de områder, hvor læggene alene bestod af gårde, der tilhørte samme hovedgård.

Og egnen omkring Klejtrup sø, i grænseområdet mellem Rinds og Onsild herreder, synes at have været et udpræget strølægsområde. Her havde, foruden Viborg Domkirke, i hvert fald følgende godser fæstegårde eller huse: Hersomgård, Holmgård, Lille Restrup, Trinderup, Villestrup og – tidligere måske – Visborggård (jf. det nedenstående herom). Alle disse godser skulle Niels Nielsen i løbet af sine første 14 leveår ifølge retsakterne have været i berøring med.

Så vidt den kan følges i retssagens dokumenter, både ved herredsting og landsting, begyndte striden om drengen Niels Nielsen med, at asses-

På dette udsnit af Videnskabernes Selskabs kort fra 1789 ses egnen omkring Klejtrup sø med 4 af de hovedgårde, som ejede strøgods her i grænseområdet mellem Rinds og Onsild herreder. Foruden Viborg Domkirke gælder det desuden Villestrup og Visborggård i Hindsted herred. I de understregede byer havde drengen Niels Nielsen sin opvækst.

sor Bent Jespersen til Holmgård åbenbart i begyndelsen af 1724 fandt ud af, at Niels, som da tjente hos Morten Pedersen i Dremstrup, var født i et hus i Hvornum, som på et eller andet tidspunkt skulle være solgt af assessor Bent Winther på Visborggård til Holmgårds ejer. Det vil sige: Forholdet er næppe helt så klart, som det er fremstillet i retsakterne, dels i det senere omtalte tingsvidne af 16. juli 1725 af Viborg byting og dels af provst Finde i hans henvendelse af 23. august 1725 til landsdommerne. Ifølge vidneudsagnene ved bytinget var Niels Nielsen født »på Bent Winthers på Visborggård hans gods i Hvornum« og ifølge provst Finde »udi et hus i Hvornum, Visborggårds ejer tilhørende, men siden af hr. assessor Bent Jespersen sig tilkøbt«. Nu er sagen imidlertid den, at Bent Winther aldrig har ejet Visborggård. Han var svigersøn af ejeren Mette Olufsdatter og havde på et tidspunkt, der i hvert fald ligger før november 1702 og altså længe før Niels Niensens fødsel, haft den i forpagtning. Den sandsynligste forklaring er nok, at han selv har ejet noget strøgods, bl.a. huset i Hvornum, og på et senere, men ukendt tidspunkt har solgt dette til Bent Jespersen eller en tidligere ejer af Holmgård. Men uanset hvornår og af hvem Jespersen har købt huset, så kan det efter alt det foreliggende umuligt rokke ved retsgrundlaget i sagen.²¹ Havde vi befundet os på Sjælland, og havde Niels Nielsen været født før Frederik 4.s tronbestigelse den 25. august 1699, havde han godt nok som vorned tilhørt Holmgårds gods. Men da vi befinder os i Jylland, hvor der ikke – i hvert fald officielt – har hersket vornedskab, og desuden på en tid, hvor fødsel i sig selv ikke længere – ej heller på Sjælland – bandt en bondesøn til fødestavnen, forekommer det unægtelig noget dristigt eller noget naivt at ville gøre krav på drengen på grundlag af hans fødested.²²

Assessor Jespersen rejste ikke desto mindre rømningssag mod ham, fordi han – forlængst – havde forladt Holmgårds gods. Den 16. marts 1724 udfærdigede han en lysningsseddel, der lød på, at to bondedrenge tilhørende Holmgårds gods i Hvornum sogn, Onsild herred, uden pas og afsked havde forladt godset. Den ene var den 18-årige Hans Christensen og den anden altså Niels Nielsen, hvis alder, fejlagtigt, angives til 17 år.

Med denne lysningsseddel henvendte Bent Jespersen sig til herredsfogden i Onsild herred og fik, som loven bød, på tre tingdage efter hinanden, nemlig den 18. og 27. marts samt den 1. april 1724 drengene efterlyst. At lysningen havde fundet sted, fik han papir på ved et tingsvidne af 8. april.

Hvordan det forholdt sig med retsgrundlaget for Hans Christensens vedkommende, eller hvordan det gik ham efter lysningen, foreligger der intet om. Men om Niels Nielsen ved vi, at han ikke indfandt sig på Holmgårds gods trods efterlysningen. Bent Jespersen, der må have vidst, at han tjente hos Morten Pedersen i Dremstrup, lod derfor den 23. juni, som var sidste dag for tjenestefolks lovmæssige opsigelse, to mænd²³ opsøge ham dér for at overtale ham til godvilligt at indfinde sig på Holmgårds gods til den følgende fardag, mikkelsdag (29. september). Da Niels Nielsen imidlertid også sad denne opfordring overhørig, lod Bent Jespersen ham den 12. oktober indstævne for Rinds-Gislum herreders ting i Ulbjerg den 19. oktober med påstand om, at han »som barnefødt på hans gods udi Hvornum sogn og by i Onsild herred« skulle møde for tinget »tingsvidne og vidner at påhøre, og derefter dom at lide for eders ulovlige undvigelse fra eders husbonds, assessor Bent Jespersens gods uden lovlig pas og afsked«.

Imidlertid var Niels ved mikkelsdag 1724 i stedet for at indfinde sig på Holmgårds gods flyttet fra Morten Pedersen i Dremstrup til en anden af provst Absolon Findes pro officio-bønder Niels Knudsen i Klejtrup, hvor stævningsmændene forkyndte stævningen for ham.

På herredstinget var Bent Jespersen repræsenteret af prokurator Knud Christensen i Viborg. Det fremgår derimod ikke af sagens akter, at Niels Nielsen havde nogen forsvarer. Men på det første retsmøde fremlagde hans tidligere husbond Morten Pedersen en begæring fra domprovst Finde om sagens opsættelse i 4 uger, for at han kunne få lejlighed til ved »et lovskikket tingsvidne« at bevise, »at hr. assessor Jespersen ingen skellig ... årsag kan have til at tilholde sig bemeldte dreng«.

Begæringen blev imødekommet, men på tingdagen den 16. november 1724 forelå intet tingsvidne fra provst Finde som bebudet, og Niels Nielsen, som ikke var mødt i retten, blev dømt til inden 6 uger fra dommens forkyndelse »at indstille sig på assessor Jespersens gods og stavn til kongens og husbondens tjeneste ... eller i dessen mangel at pågribes, hvor han kan antræffes«. Men først den 8. februar 1725 blev dommen forkyndt for ham i Niels Knudsens gård i Klejtrup.

Et og andet, bl.a. denne tøven med dommens forkyndelse, kunne tyde på, at assessor Bent Jespersen trods dommen ikke har følt sig helt sikker på sin ret til drengen. I hvert fald har han tilsyneladende intet alvorligt foretaget sig for at få ham pågrebet, hvad han jo med herredstingsdommen i lommen kunne have gjort fra 6-ugersdagen efter forkyndelsen, altså fra den 21. marts 1725. Men Niels Nielsen forblev hos

Niels Knudsen i Klejtrup. Og den 9. maj udtog provst Finde, som nævnt, ved prokurator Christian Hiørring i Viborg til den 27. juni stævning til landstinget af både herredsfoged Christian Solberg og assessor Jespersen til »svækkelse og underkendelse« af herredstingsdommen. Det blev i stævningen gjort gældende, at drengen »i lang tid har tjent på Findes gods, ja og på den tid, da han efter Hans kongl. Majestæts allernådigste forordninger med pas og skudsmål derfra burde være forsynet, før andre sig ham kunde antage eller tilegne«.

Meningen med disse ord må være, at Niels Nielsen, da han kom i tjeneste på provstens gods hos Morten Pedersen i Dremstrup, endnu ikke var så gammel, at han behøvede pas for at flytte fra et gods til et andet, men at han, inden assessor Jespersen gjorde krav på ham, var blevet 14 år og derfor ikke kunne flytte fra provstens gods uden dennes pas og sognepræstens skudsmål.

Ifølge pasforordningen af 19. februar 1701 skulle tyende, der ville skifte plads, sige deres tjeneste lovformeligt op og derpå have et afskeds-pas fra deres husbond – det vil sige godsets ejer –, og passet skulle derefter forsynes med præstens skudsmål. Pligten til at tage pas og skudsmål indtrådte, når den pågældende første gang havde været til alters, hvilket normalt var ved 18-årsalderen. Efter forordningen af 8. februar 1724 om ny indretning af landmilitzen indtrådte pligten til ved flytning at tage pas og skudsmål – uanset altergang – allerede ved drengens fyldte 14. år, samtidig med, at han skulle indskrives i godsets reserverulle. Baggrunden for denne ændring og præcisering af »pasalderen« var, at mange karle havde forsøgt at undgå udskrivning til soldater ved at udskyde deres første altergang. Ved indrulleringen skulle karlen nemlig aflægge ed til fanen, og man fandt det ikke forsvarligt, at nogen aflagde ed, førend de ved deltagelse i altergang havde vist et sådant kendskab til den kristne tro, at de også forstod edens betydning. Med indførelsen af konfirmationen i 1736 trådte denne i stedet for første altergang som vidnesbyrd om, at den pågældende havde tilegnet sig sin kristne børnelærdom og altså var moden til edsaflæggelse. Selv om det næppe lader sig bevise, er det derfor nærliggende at tro, at der foruden religiøse også kan have ligget militære overvejelser bag indførelsen af konfirmationen.

Da sagen om Niels Nielsen kom for landstinget den 29. juni 1725, lod provst Finde ved sin prokurator begære opsættelse til den 25. juli, som det senere viste sig, fordi han var i færd med at få fremstillet et tingsvidne ved Viborg byting. Og på retsmødet den 27. juli begærede assessor Jespersens prokurator, Anders Lyngbye i Viborg sagen yderlige-

re udsat med den begrundelse, at man ønskede gjort et forsøg på at bilægge striden i mindelighed. Dette kunne bestyrke formodningen om, at Jespersen ikke har følt sig ganske sikker på underrettsdommens holdbarhed.

Forsøget må imidlertid være mislykkedes, for den 23. august blev sagen optaget til doms, og dommen gik, som omtalt i indledningen, utvetydigt assessor Jespersen og herredsfoged Christian Solberg imod.

Det grundlag, som landsdommerne havde at dømme på, var, foruden 1. herredstingsdommen med dens bilag, 2. en dåbsattest for Niels Nielsen, 3. det nævnte tingsvidne af Viborg byting af 16. juli 1725, hvorved Niels Nielsens levnedsløb og hans skiftende opholdssteder blev dokumenteret, og 4. en skriftlig henvendelse af 23. august 1725 fra domprovst Finde til landsdommerne.

Dåbsattesten, som er udstedt den 14. maj 1725 af sognepræsten for Hvornum og Snæbum menigheder hr. Jacob Sinding, oplyser, at Niels Nielsen er uægte søn af afdøde Maren Nielsdatter, at han er født i et bol, som Bent Jespersen til Holmgård *nu ejer* (min fremhævelse), og døbt i Hvornum kirke den 25. marts 1710.

Tingsvidnet refererer de vidneforklaringer, som tre mænd: Morten Christensen af Klejtrup, Niels Knudsen af Klejtrup og Niels Christensen af Hvornum under ed har afgivet ved Viborg byting.

Provst Findes indlæg resumerer og supplerer kort omstændighederne ved Niels Nielsens undfangelse og hans levnedsløb og oplyser desuden, hvad der er kernepunktet i striden, nemlig retten til at stille ham som soldat.

Ved granskning af disse aktstykker samt provst Findes stævning af 26. juni 1725 af de nævnte vidner og assessor Jespersen til Viborg byting²⁴ samt af kirkebogen for Hvornum sogn²⁵ tegner der sig følgende billede af Niels Nielsens herkomst og levnedsløb og af årsagen til striden om ham:

Hos Morten Christensen i Klejtrup, som var fæster på en gård, der tilhørte Viborg Domkirke og var tillagt domprovsten pro officio, tjente i 1709 som pige Maren Nielsdatter og som karl bondens broder Niels Christensen. De to kom hinanden for nær, Maren blev gravid, og mikelsdag (29. september) flyttede hun af tjenesten og tog ophold hos sin moder, som boede hos Hans Madsen i Hvornum i et hus (bol), der da skal være ejet af assessor Bent Winther på Visborggård (jf. dog det foran nævnte om ham). Her fødte hun sønnen Niels. Tidspunktet for fødslen

lader sig ikke nøjere fastslå, men den 6. november 1709 stod hun i Hvornum kirke åbenbar skrifte for sin forseelse mod det sjette bud, og som barnefader udlagde hun soldat Niels Christensen. Han har altså på dette tidspunkt været landsmilitssoldat for det læg, som domprovstens embedsgårde udgjorde eller var en del af. Om hendes skrifte indebar, at barnet allerede da var født, eller om det blot var synligt, at hun havde forsyndet sig, er et åbent spørgsmål. For dåben, som ifølge Danske Lov 2-5-6 skulle foretages inden 8 dage efter fødslen, fandt altså først sted den 25. marts 1710.

Iøvrigt oplyser indførslen i kirkebogen ikke alt, hvad der fremgår af den af hr. Jacob Sinding udstedte dåbsattest, som blev fremlagt i retten. Den oplyser navnlig ikke, at fødslen havde fundet sted i et bol, »som assessor Jespersen nu ejer«. Men præsten må jo have vidst, og anset det for relevant, at det pågældende hus siden Maren Nielsdatters nedkomst var købt af Holmgårds ejer. Just den omstændighed, at drengen blev født i et hus, som assessor Jespersen blev ejer af, var efter alt det oplyste dennes eneste og naturligvis ganske uholdbare motivering for kravet på ham. Af gode grunde oplyser kirkebogen ej heller – som attesten – at moderen er død. Hun døde i 1723 38 år gammel og blev begravet i Hvornum den 24. november.

Niels Nielsens var ikke hendes eneste – uægte – barn. Den 19. november 1713 stod hun igen åbenbar skrifte i Hvornum kirke for en forseelse mod det sjette bud. Denne gang med Mikkel Jacobsen, søn af Jacob Mikkelsen i Hobro. Dette barn blev døbt den 25. februar 1714 og fik navnet Christen.

Niels Nielsens fader, Niels Christensen, var utvivlsomt den samme Niels Christensen af Klejtrup, som den 9. juni 1720 i Hvornum kirke blev viet til Johanne Nielsdatter, og som efter brylluppet må have fæstet gård eller hus i Hvornum. Han var en af de tre mænd, som i Viborg byting den 16. juli 1725 vidnede om Niels Nielsens levnedsløb og opholdssteder. Også hustruen Johanne Nielsdatter var indstævnet, men ses ikke at have været til stede.

Under vidneafhøringen i bytinget havde assessor Jespersens prokurator Hans Frausing i øvrigt forsøgt at gøre vidnerne Morten Christensen og Niels Christensen inhabile som henholdsvis farbroder og fader til Niels Nielsen, men uden held. At Niels Christensen i tingsvidnet også erkender at være drengens farbroder, må utvivlsomt tilskrives en skrivefejl for fader.

Det kan næppe undre, at Niels Nielsen med denne start i livet har fået en barsk opvækst. Hos Hans Madsen i Hvornum blev Maren Nielsdatter boende med sønnen i godt et år. Derpå kom de i huset hos Christen Bentsen i samme by, men i en gård eller et hus, som tilhørte etatsråd Fr. Juul til Villestrup. Her opholdt de sig i nogle år. Da Niels var 7-8 år gammel, kom han til Klejtrup, hvor han »en sommers tid« vogtede svin.

Men dermed var hans omflakkeri kun lige begyndt. I hvert fald fra nu af, om ikke før, har han tydeligvis gået for lud og koldt vand, sandsynligvis i endnu højere grad end det selv på den tid var almuebarnets normale lod. Fra Klejtrup kom han til Skårup på Christopher Rosenørns gods Hersomgård, hvor han ligeledes »en sommers tid« vogtede kvæg. Om det var et avancement fra at have vogtet svin, skal være usagt. Derfra kom han til Ørris under samme gods, ligeledes som hyrdedreng en sommer. Så til Lillemølle under Trinderup gods og derefter til Gundestrup under Lille Restrup gods. Alle de nævnte steder var han hyrdedreng om sommeren, men om vinteren tiggede han til livest ophold, oplyses det. Derimod oplyses det ikke, hvor han opholdt sig om vinteren. Først i en alder af 11-12 år synes han at være kommet under lidt mere stabile forhold som helårs tjenestedreng. Hos Morten Pedersen i Dremstrup, der var fæster på domprovst Absolon Findes pro officio-gods, var han i to år, hvorefter han siden mikkelsdag 1724 – altså efter at assessor Jespersen havde gjort fordring på ham og ladet lyse efter ham på tinge – har tjent hos Niels Knudsen i Klejtrup, ligeledes på domprovstens pro officio-gods. Her havde han været siden, bortset fra en kortvarig rømning fra sankthansaften 1725, som nærmere skal omtales nedenfor. Vidnerne benægtede udtrykkeligt, at han på noget tidspunkt skulle have tjent på Holmgårds gods.

Det kan undre, at assessor Jespersen først i 1724 rejste rømningssag mod drengen Niels Nielsen, som vel var født i et hus, der, uvist hvornår, var kommet i hans besiddelse, men som i hvert fald ikke synes at have opholdt sig på hans gods efter ca. etårsalderen. Men det var ikke ualmindeligt, at godsejere først rejste rømningssager flere år efter en rømning, nemlig når de kom i bekneb for en karl at stille som soldat. Det var i den situation og som udvokset, at en karl for alvor fik værdi for dem. Det er dog, da intet andet fremgår af sagen, mest sandsynligt, at drengen i første omfang blot skulle indskrives i Holmgårds reserverulle i henhold til den nyudkomne landmilitforordning af 8. februar 1724 for dermed at være til disposition som soldat. Herpå tyder det også, at

Compagnierne	Amtet og Herreder	Excer, ceer Pladser	Gognerne og der ind af Excerze Exeris for de goods Befindende legge, samt hvor langt til Excerceer Plad ser	Hvor mange Man kan ved et Ex cerceer plads og hvor langt til Compa gnierne mel pladser	Sin ma for hvor Com pagnierne
Capitain Buech	Dronning borg amt Sunder Løng, ferret	Aporning	Christiane .. 2	44	
			Werrine .. 2		
			Orum .. 0		
			Thorning .. 6		
			Hammerstj .. 3		
			Sunderbeg .. 5		
			Sielle .. 2		
			Pjør beg .. 4		
			Worning .. 3		
			Pjeregraf .. 1		
			Tatum .. 3		
			Usten .. 2		
Galdsamt Lederling ferret	Lodding	Springe .. 2	70		
		Lindien .. 7			
		Pigum .. 1			
		Blammen .. 4			
		Lodding .. 4			
		Lederling .. 2			
Lind's ferret	Lodding	Lovel .. 3	10		
		Skitry .. 5			
		Getson .. 2			
		Lodding .. 3			
		Lodding .. 3			
Mariager's amt Lind's ferret	Lodding	Lodding .. 7	10		
		Gram .. 2			
		Grise som .. 4			
		Simme sted .. 5			
		Lind's ferret .. 2			
		Arbebs .. 2			
		Arbebs .. 4			
Osterdroning .. 1					
Lind's ferret .. 2					
Lind's ferret .. 3	10				
Compagnierne			Sammlet alle de Compagnierne Lodding	109	

Udsnit af inddelingen over Compagnierne under Arhus stifts landmilitregiment, dat. 22. sept. 1724. Dansk Kancelli, Rigsarkivet.

Jespersen, som nævnt, ikke var overvældende aktiv for at pågribe ham, som underrettsdommen ellers berettigede ham til, men stiltiende lod ham blive på domkirkens gods hos Niels Knudsen i Klejtrup. Sandsynligvis *har* han efter dommen ladet ham indskrive i sin reserverulle og har vel så regnet med derved og med dommen til enhver tid at kunne tilegne sig ham, når det blev aktuelt.

Men det kan også undre, at domprovst Absolon Finde først den 9. maj 1725 bragte underrettsdommen fra 16. november året før for landstinget. Var det mon slet ikke ledet af kristenkærlige følelser, at han gik så stærkt i brechen for drengen? Nej, sagen var, at han selv skulle bruge ham til at stille som soldat. Det fremgår både af hans stævning til bytinget og af hans indlæg i landstinget. Han havde ved forårssessionen i 1725 søgt ham indrulleret som soldat for en vakant plads på sit pro officio-gods. Men assessor Jespersen havde hindret det »ved unyttige disputer og vrang foregivende om karlens alder«. Jespersen havde med andre ord intervereret på sessionen for selv at kunne bevare rådigheden over Niels Nielsen. Og det har så været under indtryk heraf, at provst Finde har fundet det nødvendigt at få underrettsdommen omstødt ved landstinget.

Men Jespersen fortsatte, mens sagen verserede for landstinget, forsøget på at sikre sig karlen. Og til den ende havde han lige før sankthans »ved uvedkommende personer« ladet Niels Nielsens tjeneste hos Niels Knudsen opsiges til første fardag (mikkelsdag) i den hensigt »at spille mig karlen fra i hr. kaptajn Muderspachs hænder«. Kaptajn Muderspach var chef for det kompagni af det århusiske landmilitarsregiment, som rekrutteredes i Onsild, Nørhald og Gjerlev herreder. Dette forsøg på uretmæssig opsigelse havde øjensynlig skræmt drengen. Sankthansaften, lørdag den 23. juni, stak han af fra tjenesten hos Niels Knudsen. Og dette medførte den 26. juni provst Findes stævning til Viborg byting med det formål ved et tingsvidne at skaffe endelig dokumentation for hans ret til drengen. Da tingsvidnet blev udstedt den 16. juli, var drengen vendt tilbage.

Og denne dokumentation overbeviste altså landsdommerne. At deres dom var korrekt, kan der ikke være nogen tvivl om. Men om selv landstingets fejlbarlighed vidner dog, at det i dommen forveksler navnene på drengen og hans husbond, og at det gør gældende, at Niels Knudsen (skal altså være Niels Nielsen) »stedse har været på provstens pro officio benådede gods i de sidste 11 år«. Det var jo, som det fremgår af akterne, kun i tre år. Men det rokker ikke ved retsforholdet i sagen. Som forkla-

ring på disse unøjagtigheder i dommen kunne man forestille sig, at blot et flygtigt eftersyn af bevismaterialet har overbevist landsdommerne om, at assessor Bent Jespersens krav var »helt ud i skoven«, og at herredsfoged Christian Solberg havde dømt uden at søge hans retskrav nærmere dokumenteret. Og så er man i landstinget gået let hen over detaljerne.

Sagen om drengen Niels Nielsen fra Klejtrup er interessant af flere grunde. Den åbner et indblik i sociale forhold i 1700-tallets landbosamfund og viser os vilkårene for en dreng født uden for ægteskab, der fra 7-årsalderen selv har måttet hutle sig gennem tilværelsen, som han bedst kunne. Dernæst illustrerer sagen den mangel på karle i første halvdel af århundredet, som medførte stridigheder mellem godsejerne, og som var baggrunden for stavnsbåndet. Og endelig viser den, at denne mangel var så stor, at man endog 5 år efter krigens afslutning kunne indrullere drenge på 14-15 år som soldater i landmilitzen. Det siger noget om de følger, Den store nordiske Krig, der tilmed forfejlede sit hovedmål, førte med sig. Landbohistorikeren Fridlev Skrubbeltrang siger i bogen *Det danske landbosamfund 1500-1800*: »Hvad milittsoldaterne måtte lide, uden at riget fik større fordel deraf, derom tier historikerne«, – mens det »i nyere Danmarkshistorier som i ældre stadig er Tordenskjolds bedrifter, der »lyser op« i de lange skildringer af krigens forløb«. ²⁶ – Det er ord, som det er værd at lægge sig på sinde. Og at trængslerne for bønderkarlene og -drene ikke var forbi med krigen, viser striden om drengen Niels Nielsen fra Klejtrup klart.

Noter

1. Landsarkivet for Nørrejylland (LAV). Viborg Landsting (VL). B 24-584. Dombog 1719-31, fol. 259b. I domskoncepterne (B 24-601) foreligger i afskrift de for retten forelagte dokumenter bortset fra herredstingsdommen m. bilag (se note 2). Til disse og de i note 2 anførte aktstykker henvises hermed én gang for alle.
2. LAV. VL. B 24-146. Irettelagte dokumenter. Tingbogen for Rinds-Gislum herreder fra denne periode er ikke bevaret.
3. Absolon Finde var sognepræst og domprovst ved Viborg domkirke 1717-27. Blev efter branden i 1726 sognepræst i Nakskov, død 1732. (Wibergs præstehistorie og P. Severinsen: Viborg domkirke i 800 år, 1932, s. 450 og 531).
4. For forordninger (efter 1670) henvises én gang for alle til kvartudgaven af forordninger.
5. Forordninger før 1660 er trykt i V.A. Secher: Forordninger, recesser og andre kongelige breve 1558-1660, 1887-1918, bd. 1-6.
6. I den kommission af 7. sept. 1700, som skulle gøre forslag til en landmilitz, anslog

- gehejmeråd Knud Thott antallet af bønderkarle i Danmark til 33.000, hvoraf kun burde udskrives 8.000, hvis ikke landgodset skulle fordærvs. Rigsarkivet (RA). Danske Kancelli (DK). Kommissionerne i rådstuen for slottet. Prot. over adsk. kommissioner, nr. 4, 1696-1703. Den tomandskommission, som derefter skulle udforme landmilitisforordningen, gik ind for udskrivning af en soldat af hver 35 td. htk. RA. DK. D 131a. Danske ekspeditionskopibog 1700-04. Men kongen var ubøjeelig og fulgte den øverstbefalende, hertug Ferdinand Wilhelm af Würtembergs krav om en mand af hver 20 td. htk.
7. RA. DK. D 131a (se note 6) og D 134a. Landmilitissager. Indk. sager 1701.
  8. Som note 7.
  9. Frd. af 19. febr. 1707.
  10. Soldatesken på orlogsskibe var landsoldater, der anvendtes, når skibene kom i kamp, eller som landgangstroppe.
  11. Frd. af 29. marts 1710 om en dygtig soldat af hver 60 td. htk. ... at levere.
  12. Se fx stiftamtmand i Ålborg Rudolf Gersdorffs brev til kongen af 27. febr. 1714. RA. DK. D 134 g. Landmilitissager. Indk. sager 1713-16.
  13. Militær eksekution bestod i, at en eller flere underofficerer blev tvangsindkvarteret hos og skulle forplejes af den skyldige. Da det under krigen blev umuligt at afsæ underofficerer hertil, erstattedes ved frd. af 11. marts 1715 indkvartering in natura af dagbøder.
  14. RA. DK. D 21. Koncepter og indlæg til Sjæll. registre, nr. 85/1711.
  15. K.C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale hær i Danmark, III, 1926, s. 55 ff.
  16. Se bl.a. RA. DK. D 29. Koncepter og indlæg til Jyske Tegnelser, nr. 95/1713, 131/1713 og 116/1716.
  17. RA. DK. D 134h. Landmilitissager. Indk. sager 1717-27. 27/2 1719.
  18. I det i note 12 nævnte brev af 27. febr. 1714.
  19. LAV. VL. B 24-584. Dombog 1719-31.
  20. Frd. af 22. febr. 1701, §8: »Når personen således er indrullet og har stået udi rullen i seks års tid ... skal han ... derfra entlediges ... og siden for al udskrivning fri være«. Endnu i en memorial af 16. januar 1722 spørger den jyske land- og krigskommissær Hans Folsach, om ikke »alle de gamle mandskab, som i rullen fra 1701, 1702 og 1703 har standen, for tjenesten skal libereres«. (RA. DK. D 134h).
  21. LAV. Visborggård godsarkiv. G 159-1. Adkomstbreve 1668-1842. Af en kgl. konfirmeret forskrivelse af 14. nov. 1702 fra Mette Olufsdatter, enke efter assessor Henrik Jørgensen Schwichtenberg, fremgår, at hendes dattersøn Johannes Svane skal fortsætte sin forpagtning af Visborggård på samme vilkår, som hendes svigersøn, assessor Bent Winther, har haft den. Af den ved forskrivelsen hæftede jordebog ses, at Visborggård på dette tidspunkt ikke ejer jordegods i Hvornum. Assessor Bent Jespersen (d. 1728) blev først ejer af Holmgård i 1715. Han var gift med Cathrine Winther og var fntl. besvogret med Bent Winther.
  22. Frd. af 21. febr. 1702 om vornedfrihed ophævede med øjeblikkelig virkning vornedskabet for alle bondesønner i vornedskabsområdet (Sjæll., Loll.-Falster og Møn), som var født efter Frederik 4.s regeringstiltrædelse 25. aug. 1699.
  23. Christen Andersen og Søren Christensen fra Hvornum.
  24. LAV. B 45-25. Viborg byfoged. Bytingskopibog 1722-31, fol. 342f.
  25. LAV. C 277-xl. Hvornum-Snæbum kirkebog 1686-1735.
  26. Fridlev Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500-1800, 1978, s. 150.

Jens Holmgaard, f. 1920, fhv. landsarkivar. Adresse: Højtoftevej 7, 8800 Viborg

Viborg Vestermark

– *et nybyggersamfund af industribaroner, idealister og slid-somme husmænd*

Blicher taler i begyndelsen af 1800-årene poetisk om »Lyngkraven omkring Viborg«. Han tænkte på de brune hedeblader, der strakte sig næsten så langt øjet rakte, uanset i hvilken retning man spejdede fra domkirkens tårne. Dog hører der en mørkere ring af dyrkede agre tættest på byen med i det korrekte landskabsbillede. Viborg havde nemlig som landkøbstad på daværende tidspunkt den største bymark i Danmark. Agerjorden omfattede godt 3000 tdr. land, mens omkring 6000 tdr. land købstadsjord lå hen som overdrev i et landskab af moser, kær og heder. Den dyrkede jord var opdelt i tre bymarker, Søndermarken, Nørremarken og Vestermarken, og det er specielt om Vestermarkens historie, der her skal berettes.

Vestermarken var frem til 1840erne nærmest at regne som ødemark, hvor godtfolk kun kom sjældent. Købstadsjord var ikke omfattet af regeringens landboreformer i slutningen af 1700-tallet, og det er først mod midten af 1800-årene, at Vestermarken bliver befolket. Civiliseringen af »det vilde vesten« blev en stille revolution, hvor en enkelt eventyrlysten industripioner nok spillede en rolle, men hvor det alligevel var de arbejdsomme husmandsfamilier, som udrettede mest. Jordfordelingspolitikken bag Vestermarkens opdyrkning er imidlertid interessant, idet den skabte et samfund af bæredygtige landbrug gennem fire generationer. Det historiske rids over Vestermarken skal dog starte før »landnamstiden«, hvor kjæltringer, natmandsfolk og omstrejvende ulve herskede i det øde landskab.

Vildmark og ulvetider

Overdrevsjorden omkring Viborg var sandsynligvis allerede i år 1600 næsten skovblottet og lyngklædt, og en del af forklaringen er vel en for hårdhændet udnyttelse af skovene i middelalderen. Tømmer er gået til

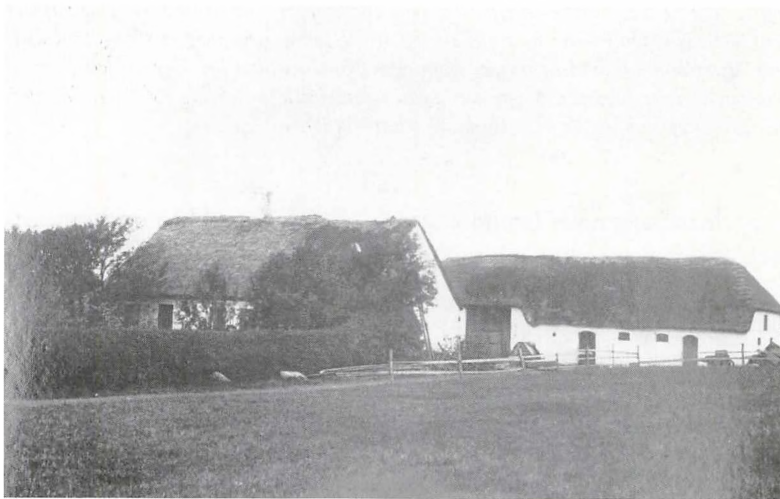
Viborg Bymark havde mange ejere. I 1688 var der 139 personer, der havde del i et større eller mindre stykke af byjorden, og i 1815 opgives tallet til 144. Dog var der ved folketællingen i 1787 kun mellem 50 og 60, der var egentlig avlsbrugere. Gårdene lå mellem købmændsgårde og håndværkerhuse rundt i hele byen. Helt frem til midten af dette århundrede var der landbrug med kvægbesætning i Viborg. På billedet driver en avlsbruger i Ibs Gade sin besætning hjem i stalden.

byggematerialer og til brændsel i ovne og teglovne. Ikke mindst byggeriet af de enorme klosteranlæg og mange adelsgårde i Viborgs storhedstid i højmiddelalderen må have gjort indhug i skovene. Teglstenene og bindingsværket skabte byen, men ødelagde dens skove milevidt ud, og tilbage var der af sørgelige rester kun Viborg Krat og lidt spredt egetræsbevoksning i det senere Margrethelund.

Vestermarken bestod både af sandede hedeflader og af de fugtige arealer ved Møgelkær; begge dele med en ringe bonitetsværdi. Alligevel spillede arealerne en rolle i købstadens økonomi, ikke mindst for byens fattigfolk, der her gratis kunne hente lyng og tørv til billig brændsel. Byhyrden drev også sommeren igennem byens kreaturer ud på brakmarker og overdrev. I 1688 havde de godt 50 gårdmænd i Viborg – de såkaldte avlsbrugere – 300 høveder græssende på byens brakmarker og overdrev, og antallet af kreaturer var givetvis kun svagt stigende gennem 1700-tallet.

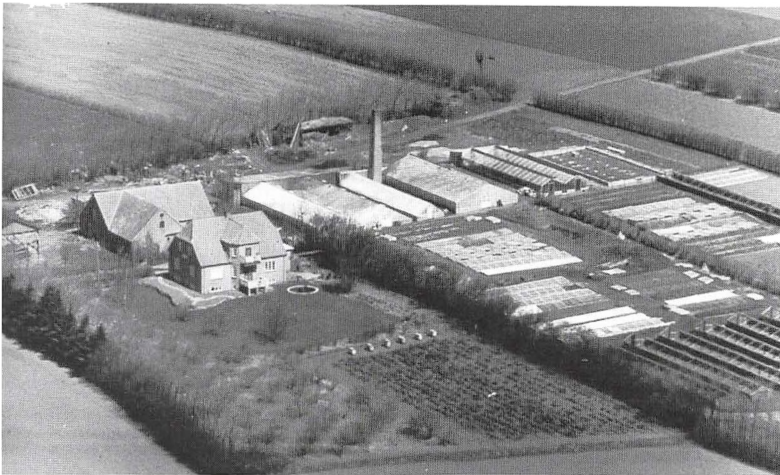
Byhyrdens drivvej til Vestermarken gik gennem Sct. Mathiasport, hvor der lå diger langs vejen, så længe der var dyrkede marker. Trafikken med luntende køer var livlig i sommertiden, idet køerne meget længe op mod vor tid blev malket tre gange om dagen. På øerne tog malkepi-gerne deres skammel og spande med i marken midt på dagen for at malke under åben himmel. I Jylland derimod, var skikken en anden. Her trak man køerne hjem i stalden for at malke dem, hvorefter de atter blev drevet ud på overdrevet til græsning. Efter sigende skulle forskellen være bestemt af de jyske bønders nedarvede frygt for ulveplagen, og rigtigt er det, at ulvenes hærgen holdt sig meget længere på de vidtstrakte jyske egne end på øerne.

Netop Vestermarken blev stedet, hvor befolkningen så sent som i 1802 blev mindet om, at ulven fortsat var et rovdyr, man skulle være sig for i øde områder. I vinteren 1802 berettede avisen »Den Viborger Samler« gentagne gange om en grådig ulvs hærgen derude i Viborg Krat og i moserne ved Møgelkær. Skytter arrangerede derfor i vinteren 1803 klapjagt, men så kun et glimt af den firbenede tyv, før den stak ad Mønsted til.

Aneminde er udstykket fra bymarken. Ejendommen er karakteristisk for de små ejendomme på Vestermarken. Da billedet blev taget omkring 1905, var den på 12 tdr. land, men ved avlsbruger Søren Jensens køb af stedet i 1918, blev yderligere 4 tdr. land lagt til. I stråtaget på staldlængen kan man også ane, at der er bygget til stalden på et tidspunkt.

Foto i privateje.

Aneminde 1947. Ejendommen er genopført efter en brand i 1932. Søren Jensens søn, Thonny Jensen, påbegyndte allerede i 1923 et frilandsgartneri. Da han overtog landbruget efter faderen i 1927 opførte han det første drivhus, og billedet dokumenterer en markant udvikling for gartneriet. I begyndelsen af 1970'erne var Viborgs behov for udlægning af erhvervsarealer så stort, at gartneriet flyttede til Romlund.

De følgende mange måneder frem til maj 1804 kunne bladet gentagne gange berette om dyrets blodige overfald på får, geder og ungvæg. I 1804 opregnede avisen ulvens synderegister til otte får og geder, en stud, en luns af låret på en ko, som overlevede, to køer, som døde, trefire svin, et par hunde, dræbt i voldsom kamp, ja endnu nogle lam og kalve, som bare var forsvundne. (Så mange, at man kunne få mistanke om, at også tobenede ulve var på spil.) Ulvens eksistens var dog reel nok. Flere gange fulgte dyret efter enligt kørende vogne på strækningen fra Finderup til Sejbæk.

Så endelig den 26. maj 1804 mødte ulven sin banemand. Det var bonden Niels Christensen Agerskov, der skød den en kugle i kroppen. Han tog herefter dyret med ind til Viborg, hvor hanulven i flere dage blev udstillet på torvet. Her vakte den berettiget opsigt, omend den modbydelige sure og stramme lugt rev en del i næsen.

Vejanlæg og skovplantning

Hen mod midten af 1800-årene begyndte forandringens vind at blæse over Vestermarken. Det skyldtes ikke mindst de tre pionerer, industri-

manden Joseph Owen, justitssekretær George Morville og ingeniør Enrico Dalgas, der iøvrigt alle udgik fra indvandrerslægter. Dalgas og Morville var ud af franske huguenotte-slægter, omend Dalgas levede sine første år i Napoli i Italien, mens Joseph Owen var født i Chelsea ved London.

Enrico Dalgas' vigtigste bidrag til udviklingen på Vestermarken var anlæggelsen af Holstebro landevejen ved århundredets midte. Tidligere havde vejen mod vest gået næsten syd ud af byen i en stor bue uden om moserne ved Møgelkær, over Finderup og Sejbæk til Hagebro, men nu anlagde Dalgas med militærisk præcision en vejføring direkte over Ravnstrup til Hagebro. Den nye vej gjorde det mere attraktivt at flytte ud på Vestermarken, og resultatet blev da også, at den første række af smågårde blev bygget langs landevejen.

Mens Dalgas arbejdede på det store vejbyggeri mellem Randers og Holstebro foregik der blandt borgerne i Viborg en livlig diskussion om hedebekæmpelse og skovplantning. Bystyret solgte i 1847 Viborg Krat med Krathuset og 607 tdr. land hede til staten til beplantning. Kort efter – i 1852 – tog justitssekretær George Morville så initiativet til at købe Margrethelund for at plante træer. Han fik syv andre borgere med på ideen og omkring det stærkt medtagne egekrat plantede de en nåletræsplantage på ca. 200 tdr. land.

*Pedersminde omkring 1950. Rammerne er beskedne, men bygningerne fortsat tidsvarende for et husmandsbrug, der endnu kunne forsyge en familie.
Foto i privateje.*

Det var iøvrigt George Morvilles arbejde med at beplante Margrethelund som gav Dalgas inspirationen til hans senere så berømmede indsats i Hedeselskabet med skovrejsning på heden. Begge var de som bekendt blandt selskabets grundlæggere. Dalgas var drivfjederen og Morville regulatoren i den maskine, der drev hedesagen frem.

Morvilles initiativ fik også Viborg byråd på banen, idet bystyret besluttede at tilplante 255 tdr. land hede nord for Margrethelund. I starten blev beplantningen finansieret med 100 rigsdaler fra kommunekassen og 200 rigsdaler fra Viborg bys Sparekasse. Begge instanser fordoblede få år senere det årlige beløb, og sparekassens direktør, kaptajn Undall var i det hele taget så velvillig over for sagen, at byrådet besluttede at kalde plantagen Undallslund. Efter sigende skulle en del af tilplantningen iøvrigt være sket ved hjælp af straffefanger fra Viborg Tugthus, hvor Undall også var direktør. Plantningen var afsluttet i 1863, men allerede to år senere blev skoven udvidet med 124 tdr. land for at gøre plads til militære skydebaner.

En verdensmand på Vestermarken

Lidt længere mod syd blev der både plantet træer, drænet moser og pløjet hedejord. Det var grossisten og industrimanden Joseph Owen, der var gået i gang, og denne verdensmand kom til at spille en særlig rolle i Vestermarkens udvikling.

Owen var kommet til Danmark i 1813 og fik borgerbrev som vingroupsist i København. Snart gik han imidlertid ind i det industrielle og handelsmæssige genrejsningsarbejde efter statsbankerotten i 1813. Han grundlagde bl.a. den første svovlsyrefabrik i Norden. I 1851 rejste han en tur tilbage til England for at studere fabrikation af en ny kunstgødning, og på grundlag af studierne begyndte han året efter på sin fabrik på Amager en kunstgødningsproduktion.

I september 1852 indledte Owen forhandlinger med Viborg bystyre om køb af gården Møgelkær med tilliggende hede på 1058 tdr. land samt et hedeareal på 200 tdr. land ved Gl. Randersvej. Han betalte kontant købsprisen på 16.746 rigsdaler, og i 1855 købte han gården Liseborg med vejr mølle og 1000 tdr. land hede for 15.694 rigsdaler.

Disse investeringer var dog for intet at regne set i forhold til de penge, han satsede på dræning af hele Møgelkær og opdyrkning af hederne. Omkring 500.000 rigsdaler blev brugt på jordforbedringer – en ganske pæn sum, når en arbejdsmandsløn til sammenligning var på knap 1

rigsdaler. Store investeringer gik også til bygninger og besætning og snart stod der 200 velplejede malkekøer og 36 fortrinlige arbejdsheste i staldene på Møgelkær. På marken stod kornet tæt, men det mest imponerende var een stor rapsmark på 125 tdr. land. En kæmpemark i sommerens gule blomst. Folk havde aldrig set lignende!

Efterårets tærskning af rapsen blev også noget af et tilløbsstykke. Arbejdet foregik udendørs med plejl, på et kæmpe lærredsejl, hvor mange tærskere tærskede løs, ledsaget af musik. Owen syntes, hans folk skulle nyde musik til arbejdet, så han havde ansat den lokale spillemand til at file løs på violinen.

Umiddelbart virkede Owens eksperimenter på Vestermarken en smule forrykt, men naturligvis hang det sammen med hans planer med kunstgødningsproduktionen i Norden. Han ønskede at afprøve gødningens effekt på nyopdyrket hedejord, og det var der som omtalt rige-

Transiggård er en af de lidt større gårde, der blev udstykket fra Møgelkær og Liseborg, efter at Joseph Owen havde solgt sine midtjyske besiddelser. Billedet er dateret 1950/51. Privateje.

ligt af ved Viborg. Placeringen på Vestermarken var både bestemt af den nye landevej, men også af Rigsdagens oprindelige jernbanepåbudsplaner. Den jyske længdebane var oprindeligt skitseret til at skulle gå fra Altona op langs den jyske højderyg til Limfjorden. Rigsdagen valgte som bekendt en anden linieføring da regeringen i årene efter treårskrigen svingede politikken i retning af at udskille Holsten fra helstaten og rette forbindelserne mod England.

Det lod Owen sig nu ikke slå ud af. Han byggede blot sin fabrik ved den østjyske længdebane i Mundelstrup nord for Århus. På Vestermarken eksperimenterede han endnu en tid videre med anvendelse af kunstgødning på hedejorden, foruden at han anlagde Liseborg plantage.

1867 blev et år med rekordavl på Owens jorder. Det fik to af hans betroede medarbejdere, bestyreren Møller og forvalteren Brøndsted til at forhøre sig om forpagtning af hele herligheden. Owen slog til og de to investerede alle deres sparepenge i forpagtningen, ialt 17.000 rigsdaler.

Det skulle de ikke have gjort. 1868 blev den tørreste sommer i mands minde. Et katastrofalt misvækstår, hvor mange kreaturer døde af sult. Pengene gik tabt, og de to måtte opgive forpagtningen. Owen tog gården tilbage, men den kom aldrig helt op på samme drift igen. Enden blev, at fabrikanten solgte ca. til den pris, som det havde kostet ham at bygge laden et par år forinden. Den store gård blev herefter udstykket. Ikke desto mindre blev Joseph Owen en af de betydeligste hedeopdyrkere på Viborgegnen.

Brøndsted, den uheldige forpagter og dennes kammerat, måtte også forlade Vestermarken for at søge lykken andetsteds. Heldet fulgte dem. Den ene slog sig ned i Spanien og endte som borgmester i Zaragossa. Den anden fortsatte til Sydamerika, hvor han tjente en formue ved fåreavl. En dag, da Brøndsted var gammel og hvidhåret, vendte han tilbage for at bese Vestermarken. Da var alt, ak så forandret, men til det bedre.

Hedeopdyrkning og nybyggere

Forandringen skyldtes den kolonisering af Vestermarken, som skete især efter 1850, og her var det Viborg kommunes udstykningspolitik, der satte gang i sagerne.

Som tidligere nævnt ejede og dyrkede købstadens 50 avlsbrugere de opdyrkede marker, mens overdrevsjorden lå hen som fællesarealer. Alle i Viborg havde ret og del i hede og tørveskær, hvor borgerne frit kunne

Ovenfor den lille ejendom Hermandslund lå i 1951 en beskedent rest af den engang så vidtstrakte Møgelkær mose.

Foto i privateje.

forsyne sig med brændsel. Avlsbrugerne i Viborg ville imidlertid gerne, da diskussionen om udskiftning kom på tale i 1840'erne, fordele hele herligheden imellem sig.

Men det ville byens flertal ikke. En gruppe borgere indkaldte til borgermøde i Viborg, og beslutningen blev, at jorden skulle udstykkes i jordlodder, der var så store, at en familie kunne eksistere på jorden.

Baggrunden for denne fremsynede jordfordelingspolitik byggede på dårlige erfaringer andetsteds fra. I Vejle og Helsingør havde bystyret eksempelvis tilladt udstykning efter forgodtbefindende. Mange fattigfolk havde kun skillinger til en jordhytte og en halv td. land, hvilket de ikke kunne leve af. Tilmed var det åbenbart heller ikke ønskværdigt at de fattige klumpede sammen i små kolonier. Fra Vejle lød meldingen, »at i et kvarter med ca. 200 sjæle, af hvilke størsteparten var daglejere og stødere, faldt alle byens fattigkasse til byrde«. Den slags skarnsfolk ønskede man ikke i Viborg.

Løsningen, byrådet valgte i 1850, indeholdt både bestemmelser om ejendomsstørrelse og betalingsbetingelser. Egentlig ønskede man en minimumsgrænse for ejendommene på 15 tdr. land, men i mange tilfælde

gik man dog under. Målet var imidlertid at sikre, at en husmandsfamilie skulle kunne eksistere ved egen kraft.

Derfor lokkede byrådet også med fordelagtige etableringsbetingelser, så ubemidlede kunne være med. Enhver, som havde viljen til at smøge ærmerne op og tage fat på at opdyrke jorden, kunne få et jordareal på 15-25 tdr. land. Først efter 5 år skulle familien begynde at betale afgift til kærnerkassen. Det fulde beløb skulle først betales efter 10 år. Til gengæld kunne husmanden miste sin jordlod, hvis familien ikke efter de 10 år havde fået det meste under plov.

Ordningen satte gang i bebyggelsen. Allerede i 1858 boede der 76 beboere på Viborgs markjorder. Avlsbrugere inde i Viborg kaldte dem aflæggere, hvilket ikke nødvendigvis var venligt ment. I 1896 var der kun 393 tdr. land hede tilbage samt 140 tdr. land tørvemoser og kær. Lyngkraven var forsvundet, men nok så vigtigt var det, at udstykningspolitikken gav nybyggerne på Vestermarken muligheden for at forme deres eget liv. Det var uden tvivl et hårdt slæb at bryde heden og få jorden i drift. Men de fik foden under eget bord og kunne eksistere som selvstændige, med den identitet og selvværd, som det nu engang giver danske bønder at eje jord.

Pionerånd og sammenhold

Dette at mange familier bosatte sig som hedeopdyrkere og landbrugere på næsten samme tid skabte en særlig fællesskabsfølelse og pionerånd på Vestermarken. Det gav sig udslag i en række foreningsdannelse og i en fælles indsats for at bygge skole og senere også forsamlingshus. Det lykkedes relativt hurtigt at tiltrække en møller og senere kom en købmand, der slog sig ned ved Holstebrovej. Folketællingerne viser tillige, at befolkningen forblev forbavsende stationær, hvilket utvivlsomt skyldtes de favorable etableringsbetingelser. Mange ejendomme gik i de næste generationer i arv fra far til søn. Folketællingerne anfører dog, at mange havde et bierhverv som supplement til landbruget. Det var typiske håndværkerhverv som murer, tømrer, skrædder eller smed. Andre tog sæsonarbejde i tørvemoser og fra 1890'erne fik Vestermarken en pæn lille flok af jernbanearbejdere. Ved århundredskiftet er den første handlingsgartner dukket op og et par andre fulgte i de næste årtier.

Førstegenerationen af vestermarkere var i stort tal yngre familier, og efter få år myldrede det med børn på ejendommene. Behovet for at få egen skole blev aktuel, men kommunens første løsning var ikke hold-

bar. Den første »skole« var nemlig kun en såkaldt omgangsskole, hvor en karl, der kunne læse og skrive gik rundt på ejendommene og gav børnene en smule undervisning. Kommunens bidrag var tilmed yderst beskeden. Om det hedder det: *»Afbyggerne på Viborg Nørmark og deres*

Vestermarken mølle, der brændte i 1949.

fæller på Vestermarken blev i 1862 tilstået et årligt bidrag af 2x70 kr til oprettelse af en omgangsskole for børn under 10 år.

Beboerne på begge marker tog derfor sagen i egen hånd og opførte snart efter hver deres simple skolebygning. På Vestermarken stod 17 beboere bag. Huset stod færdig i 1868. Folkene blev enige om at antage en fælleslærer, der skulle undervise 3 dage i hver skole.

Kommunen svingede sig op til fra 1. jan. 1867 at yde årligt 200 kr. i tilskud.

I 1874 fik man så en egentlig kommuneskole på Vestermarken og Nørremarken. Byrådet i Viborg accepterede at overtage de private skolebygninger fra beboerne til formålet. Vestermarkens blev handlet for 698 kr. og 2 øre. Bygningen fik tilføjet en beboelse til læreren samt brændsels- og latrinhus. Stabile lærerforhold indtrådte relativt hurtigt. Den første lærer, Holm, forsvandt ganske vist efter et par år, og den næste, Fischer, der kom fra en privatskole, blev ligeledes kun to år, men med ansættelsen af Hans Peter Petersen i 1879 fik marksskolen en lærer, der blev på posten indtil 1927.

Skolen lå iøvrigt i de første mange år ved Margrethelund plantage. Først i 1904 flyttede den til sin nuværende plads ved Holstebrovej, og en anden skole blev bygget i Engelsborg. Efter flytningen blev lærerinde frk. Marie K. Hansen knyttet til Vestermark skole, og hun blev til 1944.

Vestermark skole med lærerbolig og klasseværelser ved Holstebrovej, hvortil den blev flyttet i 1904.

Lærer Petersen var i 1927 blevet efterfulgt af lærer A.P. Rask, der i 1952 afløstes af lærer Bisballe Jensen og hustru.

Foreningsnettet, som efterhånden voksede frem, sigtede mod at varetage fællesinteresser på en række områder. Viborg Marks sygekasse var betryggende at kunne falde tilbage på i tilfælde af sygdom. Viborg Husmandsforening varetog faglige og kulturelle interesser, mens nogle fandt deres politiske interesser varetaget af Viborg Marks Venstreforening. Også landøkonomiske foreninger opstod på vestegnen, bla. Viborg Vestermarks Foderstofforening fra 1917.

Hertil kommer naturligvis de kulturelle og selskabelige foreninger. En af de første var Viborg Vestermarks Læseforening. Foreningen blev stiftet på skolen i 1881 og princippet var, at foreningens bestyrelse indkøbte litteratur, som herefter vinteren igennem gik på omgang til fornøjelig aftenlæsning hos medlemmerne. Bogindkøbene talte især bøger som Ingemanns historiske romaner, Blichers noveller, og klassiske værker som »Nybyggerne i Kanada«, »Børnene i Nyskoven« og »Urskovens søn« samt den såkaldte skolelærerlitteratur med forfattere som C.M. Tyregod og Knud Skytte. Foreningens succes var imidlertid ikke ubetinget. Allerede i 1894 måtte den lukke på grund af rod i regnskaberne.

Det blev Vestermarkens Forsamlingshus, som kom til at danne de fy-

Fællesskabet på Vestermarken fandt mange udtryksformer. Her er det karle og piger, der arrangerer fastelavnsridning.

siske rammer for vestermarkernes fælleskulturelle liv. Huset blev bygget af beboerne ved Holstebrovej og indviet i september 1889. Salen kunne rumme 200 mennesker, og i den ene ende var der også en mindre stue. Huset skulle ifølge en af initiativtagerne bruges til kristelige og folkelige foredrag, dog ikke politik. Pastor Glarbo fra Viborg lovede til gengæld ved indvielsen hveranden søndag at afholde gudstjeneste for Vestermarkens beboere.

Hvorvidt gudstjenesten nu også blev sat i system er ikke muligt at efterspore. Derimod kom Vestermarkens Ungdoms- og Gymnastikforening fra oprettelsen i 1926 mere end nogen anden forening til at sætte sit tydelige præg på kulturlivet. Utallige foredrag, dilettantforestillinger, baller, høstfester og sangaftner er gennem årene organiseret af denne forening. Idrætsaktiviteter var også med i programmet fra foreningens start.

Vestermarkens Forsamlingshus syd for Holstebrovej eksisterede som folkeligt samlingssted og fast mødested for Ungdoms- og Gymnastikforeningen indtil 1956, hvor man solgte det til Korsgaard Pedersens Vaske-maskinefabrik for 9400 kr. Huset var noget forfaldent og ikke længere tidssvarende. I stedet blev skolen ramme for foreningslivet, og efter at skolen blev nedlagt, overtog beboerne skolebygningen i begyndelsen af 1962 for at indrette den til et egentligt forsamlingshus.

I 1991 skulle forsamlingshuset have ny tagbelægning. Det frivillige arbejdshold, der her nyder en pausebajer, er udtryk for, at sammenholdet er intakt på Vestermarken.

Efter 2. verdenskrig har Viborg by gradvist »ædt sig ind på« Vestermarken. Ejendommene tættest på byen er eksproprieret og store arealer er udlagt til industri. Udviklingen faldt sted sammen med den almindelige afvandring fra landbruget, og Vestermarkens beboere har i stort omfang fundet beskæftigelse i byerhvervene.

Når området i dag fremstår som et udpræget industrielt kvarter er forklaringen dog også, at en af Viborgs lidt større metalindustrier – Frigor – allerede i begyndelsen af tresserne voksede sig stor. Udgangspunktet var vaskemaskinfabrikken i det gamle forsamlingshus, som servicemontør Tage Nielsen overtog i 1959 for at starte en produktion af hjemmefrysere. I 1970 var beskæftigelsen på Frigor vokset til 200 mand fordelt på 10 fabrikshaller. Siden gik det lidt ned ad bakke, omend virksomheden efter en fusion med køleskabsfabrikken Caravel igen har en stabil produktion.

Forsamlingshuset i den nedlagte skole eksisterer fortsat som Vestermarkens kulturelle mekka. I 1975 besluttede de godt hundrede aktive medlemmer sig endda for en udvidelse i form af nye omklædningsrum, klublokaler og en større scene til amatørteateret. Det var iøvrigt karakteristisk for det fortsatte sammenhold på Vestermarken, at der i forbindelse med tilbygningen blev ydet omkring 5.000 timers frivilligt arbejde fra medlemmerne.

Henning Ringgaard Lauridsen, f. 1951, cand. mag., museumsleder. Har bl.a. skrevet: Folk i bevægelse. Folkelig vækkelse, politik og andelsfællesskab i Nordvestjylland. 1987. Viborgs Industrihistorie. 1990. Adresse: Holbergsvej 15, 8800 Viborg

»Kampen om Vinkelgården«

En bygnings genopførelse på Hjerl Hede

Den 27. juli 1930 fandt mellem 500 og 600 personer vejen til Hjerl Hede. Arbejdet med genopførelsen af Danmarks ældste gård var afsluttet, og i den anledning havde direktør H.P. Hjerl Hansen indbudt alle interesserede beboere i omegnen omkring Hjerl Hede til at se Vinkelgården, før den blev tilgængelig for offentligheden.¹

Dagen oprandt med silende regn, men senere klarede det op, og alle gæsterne kunne nyde det naturskønne område. Den gamle gård stod åben for de mange gæster med gammelt husgeråd og indbo fra H.P. Hjerl Hansens store, private samling. Senere på dagen blev der holdt taler, og gæsterne kunne nyde kaffen, som i dagens anledning blev delt rigeligt rundt til alle.

Talerne var ingen ringere end museumsforstander på Herning Museum H.P. Hansen, arkitekt Mogens Clemmensen, som havde varetaget flytningen af gården, og direktør H.P. Hjerl Hansen selv. Sidstnævnte talte om baggrunden for flytningen af Vinkelgården. Hjerl-Fonden havde opkøbt gården og flyttet den til Hjerl Hede for at sikre den for eftertiden. I talen roste H.P. Hjerl Hansen alle, som havde gjort det muligt at flytte gården, men han undlod ikke at komme ind på den ufred, købet af gården havde skabt. »*De husker nok Kampen med Nationalmuseet!*« (citater fra festens tale af H.P. Hjerl Hansen).²

Temaet for denne artikel er den »kamp« om Vinkelgården, som fandt sted i 1928, da Vinkelgårdens fremtidige skæbne blev afgjort. Det er historien om, hvorledes Vinkelgården blev genopført ude på en dengang øde hede, og om Nationalmuseets modstand mod denne flytning. Det er også historien om en heftig avispolemik, om »københavneri« og om jysk lokalpatriotisme.

Litteratur og kilder

Hvad angår selve striden om Vinkelgårdens flytning og fremtidige placering er det nødvendigt at gå direkte til kilderne. Samtidens aviser både de landsdækkende og de lokale diskuterede i sommerperioden 1928 heftigt Vinkelgårdens fremtidige placering. Derudover er H.P. Hjerl Hansens private korrespondance undersøgt i denne periode.³

En anden interessant kilde til flytningen er »Hedebogen«, en omfattende samling af gæstebøger, som benyttes af Hjerl-familien i forbindelse med ophold i sommerboligen Vadsøgård på Hjerl Hede. I disse gæstebøger giver H.P. Hjerl Hansen udtryk for mange af sine private tanker omkring flytningen, avispolemikken og bevaringen af Vinkelgården.

Forhistorien

Vinkelgården lå oprindelig i landsbyen Vinkel i nærheden af Viborg. Gården blev kaldt Søgården på grund af dens beliggenhed ved en mindre sø. Stuehuset var meget gammelt og ombygget flere gange.

Vinkelgården nævnes første gang i Brdr. Andersens bog om Randrup

Folkeholdet på Søgården opstillet til fotografering sammen med gårdens beste og par af hester inde, der var nogen som helst tale om at afhænde gården. Foto ca. 1900.

gods fra 1907. I juni 1909 foretog folkemindesamleren Evald Tang Kristensen en rejse sammen med assistent Axel Chr. Jensen fra Nationalmuseet. På denne rejse besøgte de Vinkelgården, og den blev for første gang dokumenteret med billeder og skitser. I 1920 blev Vinkelgården atter genstand for undersøgelse. Denne gang var det arkitekt Halvor Zangenberg, som for Nationalmuseet gennemfotograferede og dokumenterede det gamle stuehus. I 1927 fotograferedes stuehuset igen af Kai Uldall fra Nationalmuseet.⁵

På dette tidspunkt var man indenfor den etnologiske forskning meget optaget af evolutionære forløb i udviklingen af husbyggeriet i Danmark.⁶ Husenes udformning var gået fra det simple til det mere komplekse. Vinkelgården var i denne forbindelse interessant. Dels på grund af, at den var meget gammel – man antog den for at være fra 1500-tallet, dels var det interessant, at den havde bolig og lade i samme længe. Dette anså man for at være et eksempel på den oprindelige primitive boligform. For Nationalmuseet var bygningen så vigtig, at man besluttede at indlemme den i bygningssamlingen på Frilandsmuseet, når det var muligt.⁷

Et problematisk køb

I slutningen af februar 1928 kunne man læse i Viborg Stifts Folkeblad, at Vinkelgårdens ejer Anders Nielsen havde givet Nationalmuseet forkøbsret foråret ud på den gamle stuehuslænge.⁸ Hvis Nationalmuseet kunne skaffe pengene, var det hensigten at flytte bygningen til Frilandsmuseet i København. Anders Nielsen var interesseret i at sælge længen, men beklagede, at Viborg ikke havde forsøgt at erhverve den. Dermed måtte den nok ende sine dage helt ovre i København.

Ca. 2 måneder senere i slutningen af april blev der i Viborg Stifts Folkeblad gjort opmærksom på, at Nationalmuseets forkøbsret nu var forpasset.⁹ Anders Nielsen stod uden køber til længen, men i Viborg var en del borgere interesseret i at erhverve gården til byen. I spidsen stod »Foreningen for Naturkundskab« repræsenteret ved kommunelærer Peder sen og teglværksejer Gulddal.

En halv måned senere, den 12. maj, bragtes en artikel i Berlingske Tidende om Vinkelgårdens skæbne.¹⁰ Artiklen var nedslående læsning. Det var ikke de gode viljer, der manglede. »Foreningen for Naturkundskab« i Viborg ville gerne genopføre bygningen, men kunne ikke løse det økonomiske spørgsmål. Nationalmuseet var også meget interesseret, men havde ikke midler til at erhverve længen. Man havde derfor ladet

sagen overgå til Undervisningsministeriet, hvor man håbede at få en bevilling igennem.

En interesseret køber

H.P. Hjerl Hansen skrev senere om, hvorledes hans interesse for Vinkelgårdens skæbne var blevet vækket: »*Ved min Hustrus og min Hjemkomst fra en Rejse til Sydamerika erfarede vi den gamle Gaards Existens og at Folkemuseet trods det at lange Forhandlinger havde staaet paa, og at Museet havde haft Gaarden paa Haanden i længere Tid ikke havde erhvervet Gaarden før Tilbudet Udløb og at ingen Bevilling til dens Køb var givet, og da der allerede var forhandlet til andre sider om dens Salg besluttede min Hustru og jeg os til at lade Hjerl-Fonden erhverve Gaarden i den Hensigt at sikre dens Bevarelse gennem Tiderne ved at overflytte den til Hjerl Hede ...*«. ¹¹

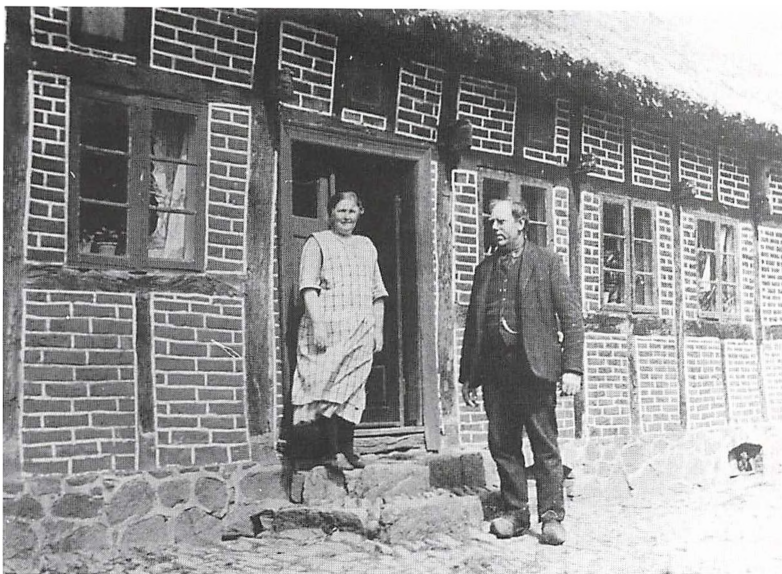
Allerede i 1915 havde H.P. Hjerl Hansen oprettet Hjerl-Fonden, hvis formål var dels at støtte videnskabelige, kunstneriske, nationale og dermed beslægtede formål. At købe Vinkelgården og sikre dens fremtid ville være en passende opgave for Hjerl-Fonden. ¹²

En lille månedstid senere var der ikke sket nogen afklaring i sagen om Vinkelgårdens skæbne. H.P. Hjerl Hansen bad derfor sin betroede mand på Hjerl Hede, plantør Kehlet om at foretage et besøg til Vinkelgården. Kehlet kørte til Vinkel ved Viborg og berettede i to efterfølgende breve til H.P. Hjerl Hansen, hvorledes besøget havde udformet sig. ¹³

Ejeren Anders Nielsen var ikke hjemme, da han kom dertil, men hans kone havde været meget gæstfri og havde forklaret ham det, hun vidste om huset. Da Kehlet ikke havde lov til at røbe, at han var udsendt af en eventuel interesseret køber, var det begrænset, hvor nøje han kunne undersøge huset. »*Kunde jeg have optraadt som Liebhaber eller lignende, saa kunne jeg have maalt det hele op og fremkommet med alle Detailler, nu var der jo grænser for, hvor nysgerrig og nærgaaende jeg kunde gøre mig uden at være uhøflig*«.

Plantør Kehlet fik dog alligevel et godt overblik over huset og forklarede i brevet om indretning og materialer. Han sendte endvidere en grundplan tegnet efter hukommelsen og nogle fotografier.

Med H.P. Hjerl Hansens sædvanlige effektivitet foretog han sammen med sin kone allerede dagen efter Kehlets andet brev et besøg på Vinkelgården. Her snakkede han med ejeren Anders Nielsen og nævnte sin interesse for eventuelt at købe det gamle stuehus. ¹⁴

Sogårdens ejer, Anders Nielsen og kone, Else Marie Nielsen foran stuehuset ca. 1925.

Et nedslående svar til Nationalmuseet

I begyndelsen af juli fik Nationalmuseet endelig svar på ansøgningen til Undervisningsministeriet om pengemidler til erhvervelse af Vinkelgården.¹⁵ Ministeriets svar var henholdende. Man ønskede flere oplysninger og ville derefter senere tage stilling til spørgsmålet. For Nationalmuseet betød svaret, at sagen måtte ligge stille til rigsdagen atter samledes efter sommerferien, hvor man ville fremme spørgsmålet overfor Folketingets Finansudvalg.

Arkitekt Zangenberg

H.P. Hjerl Hansen havde kontaktet arkitekt Giersing i København og fortalt om sine planer om et eventuelt køb af Vinkelgården. Efter Undervisningsministeriets nedslående svar, mente H.P. Hjerl Hansen, at tiden var inde til handling. Den 27. juli tog arkitekt Giersing på foranledning af H.P. Hjerl Hansen ud til Frilandsmuseet i Lyngby for at tale med museets arkitekt Zangenberg.¹⁶ H.P. Hjerl Hansen ønskede flytningen af Vinkelgården udført på bedst mulig måde og ville derfor gerne have Zangenbergs assistance. Sidstnævnte havde i 1920'erne beskæf-

tiget sig med opmålingen og registreringen af Vinkelgården og var den person i Danmark, som havde størst erfaring med nedtagelse og geopbygning af bevaringsværdige huse. Samtalen udviklede sig langt fra godt.

Da Zangenberg forstod, at der var en anden potentiel køber til Vinkelgården, blev han både meget skuffet og vred. Han forklarede Giersing, at Nationalmuseet langt fra havde opgivet at købe gården, og at den burde indkøbes til museet, hvor den hørte hjemme. Han var sikker på, at der ville rejse sig et skrig fra historisk og videnskabelig side, hvis gården blev flyttet andre steder hen end til Frilandsmuseet. Giersing skrev bl.a. i brevet »*Det hjalp ikke jeg fortalte ham, at Gaarden kom paa gode, nansomme Hænder, og at den til alle Tider vilde blive fredet og ført tilbage i sin oprindelige Stil*«.

På Giersings forespørgsel, om Zangenberg ved et eventuelt køb af gården ville være behjælpelig med assistance til nedtagning og opførelse udenfor Nationalmuseets regi, svarede han, at et sådant køb ville volde ham så stor sorg, at han ikke ville være i stand til at yde sin assistance.

Med disse nedslående nyheder afsluttede Giersing sit brev til H.P. Hjerl Hansen. Han beklagede meget arkitekt Zangenbergs standpunkt, især da han ikke selv kunne indrette gården indvendig, på grund af manglende kendskab til gamle ildstedstyper og indretning. Han påpegede også, at det var vigtigt, at H.P. Hjerl Hansen ikke senere fik kritik af flytningen, og det derfor var nødvendigt med den bedst mulige faglige assistance, som han ikke mente at kunne udfylde fuldt ud alene.

Et brev fra Nationalmuseets direktør Mackeprang

Den 29. juli, to dage efter arkitekt Giersings besøg hos Zangenberg, modtog H.P. Hjerl Hansen et brev fra Nationalmuseets direktør Mackeprang.¹⁷ I brevet rettede direktør Mackeprang en indtrængende bøn til H.P. Hjerl Hansen, om ikke at købe Vinkelgården og opstille den på Hjerl Hede.

Det var af den største betydning for Nationalmuseet at erhverve gården. Museets formål var netop at give en oversigt over forskellige typer af ældre landbobebygelse. Vinkelgården var det eneste kendte eksempel på den allerældste type bondegård, og det ville derfor være smerteligt for museet, at måtte give afkald på denne.

Nationalmuseet ville derimod gerne være behjælpelig med at finde en

anden ældre gård, som direktør H.P. Hjerl Hansen kunne opstille på sin ejendom.

En aftale indgås

Den 31. juli, to dage efter direktør Mackeprangs bønsskrift, indgik H.P. Hjerl Hansen og Vinkelgårdens ejer Anders Nielsen en aftale. I løbet af 10 dage havde Hjerl-Fonden frist til at erhverve gården for 16.000 kr.¹⁸

Den 3. august fik H.P. Hjerl Hansen brev fra arkitekt Giersing, som havde været på besigtigelse i Vinkelgården sammen med nogle håndværkere for dels at studere husets arkitektur nøjere, men også for at vurdere købesummen i forhold til husets stand.¹⁹

Ifølge Giersing var købesummen rimelig. Tømmeret var godt bevaret og kunne flyttes. Arkitekten opstillede endvidere et forslag til overtagelse, hvori Anders Nielsen mod købesummen på 16.000 kr. fik lov til at bo i huset til 1. maj næste forår. 6000 kr. skulle deponeres i Viborg Sparerkasse som sikkerhed for købet og renten på 6% skulle tilfalde sælger.

Den imponerende tømmerkonstruktion i ladedelen blev fotograferet i 1927 af Kai Uldall fra Nationalmuseet.

Svaret til Nationalmuseet

Efter nogle dages betænkningstid sendte H.P. Hjerl Hansen den 7. august et svar til Mackeprang.²⁰ Han forklarede her, hvorfor han ikke kunne opfylde Mackeprangs ønske om at afstå fra købet af gården.

For det første var det ikke H.P. Hjerl Hansen personligt, der ønskede at købe gården, men den ville blive købt af Hjerl-Fonden. Denne fond ville sikre den en betryggende fremtid. Det var endvidere ikke usandsynligt, at Hjerl-Fonden i fremtiden ville gå videre og sikre andre gamle bygninger og derved efterhånden bygge en slags Frilandsmuseum – »*hvad jeg med min Interesse for hvad der er os overleveret fra Fortiden med Glæde vil se*«.

Endvidere fremførte H.P. Hjerl Hansen, at Frilandsmuseet i årevis havde forhandlet om købet af den gamle gård og endvidere havde haft den på hånden igennem længere tid, uden at den af den grund var blevet erhvervet.

Han antydede, at der også havde været forhandlet til flere sider om købet af gården, bl.a. Viborg kommune, museer og privatpersoner, og han syntes, at det var et helt tilfælde, at den ikke allerede var blevet solgt. Dersom Nationalmuseet anså gården for meget betydningsfuld, måtte der forlængst være skaffet midler til købet.

Hvad angik arkitekt Zangenbergs attitude, mente H.P. Hjerl Hansen, at denne måtte være opstået som en øjeblikkelig skuffelse over at se sine planer ændret. H.P. Hjerl Hansen følte sig derfor overbevist om, at Zangeberg efter den værste skuffelse, i kraft af sin store interesse for bygninger, ville være den første til at medvirke til den store opgave, det ville blive at få Vinkelgården flyttet til Hjerl Hede. »*Hovedsagen er jo at den løses – og ikke hvor*«.

Til sidst erklærede H.P. Hjerl Hansen sin kærlighed til Nationalmuseets samlinger, men mente samtidig, at bygninger også burde bevares udenfor dette museums regi i andre dele af landet. Han beklagede derfor at skulle tage et standpunkt imod Nationalmuseets interesser.

Et køb og starten på en avispolemik

Den 10. august bragtes nyheden om købet af Vinkelgården i Viborg Stifts Folkeblad.²¹ »*Den gamle Gaard i Vinkel er, efter hvad vi erfarer, solgt til Hjerlfonden ved Direktør Hjerl Hansen. Den skal overføres til Hjerlhede Plantage pr. Vinderup, hvor den i saa stort Omfang som muligt vil blive ført tilbage til sin oprindelige Skikkelse. Hjerlfonden vil sikre dens*

Et lille kig ind i familien Niensens fine stue med blomstret tapet og billeder på væggen. Det er nu nok ikke det, der har optaget Kai Uldall fra Nationalmuseet, da han tog billedet, nærmere de to høje dørrtrin.

Bevarelse og Vedligeholdelse gennem Tiderne, og den vil blive forsynet med gammelt Inventar og Husgeråd ...«

Den 13. august bragte Viborg Stifts Folkeblad dette meget åbenhjertige interview med museumsinspektør Olrik fra Nationalmuseet, som udtrykte sin store skuffelse og bitterhed:²² *»Jeg er meget ked af denne Udgang paa Sagen, siger Inspektøren. Vi havde grundet Haab om, at Staten vilde give os de nødvendige Midler til Købet, men nu er der altsaa ikke mere at gøre for os. Dog synes jeg ikke, at Direktør Hjerl-Hansen har handlet pænt overfor os. Han vidste godt, at vi meget gerne ønskede Gaarden til Frilandsmuseet, hvor den vilde faa en værdig Plads. Der, hvor den nu skal opføres, faar kun faa Mennesker Glæde af den.*

– Vil Museet foretage noget i Sagen?

– Nej, vi opgiver – om end nødig – Sagen.

Med denne avisartikel var bolden lagt op til harmdirrende avisindlæg om den gamle gårds erhvervelse og placering. En strid som involverede en lang række modsatrettede interesser. Om avispolemikken skrev Hjerl Hansen senere:²³ *»Ingenlunde havde vi tænkt os, at denne Erhvervelse skulde skabe et Røre som det der skete. Nationalmuseets Folks kraftige Udtryk for deres Skuffelse over ikke at komme i Besiddelse af Gaarden og faa den flyttet til Lyngby gav anledning til en kraftig Presselyd hvor Lokalpatriotismen i stærk Grad prægede mange af Meningstilkendegivelserne fra jysk Side – en Polemik, som, hvor uønsket den var fra vor Side, dog kun tjente til at styrke os i vor Opfattelses Berettigelse.*

Til forsvar for Nationalmuseet

Med overskriften *»Et enestaaende Tab for Frilandsmuseet«* viste det københavnske *»Morgenbladet«*, hvor dets sympati lå.²⁴ Ifølge avisen var det en offentlig skandale, at Frilandsmuseets økonomi var så dårlig, at et nationalt klenodie på denne måde kunne opkøbes af det avisen konsekvent kalder en *»liebhaber«*. En liebhaber, som burde have stillet sig tilfreds med en anden gammel gård, som museet havde tilbudt at assistere ved flytningen af.

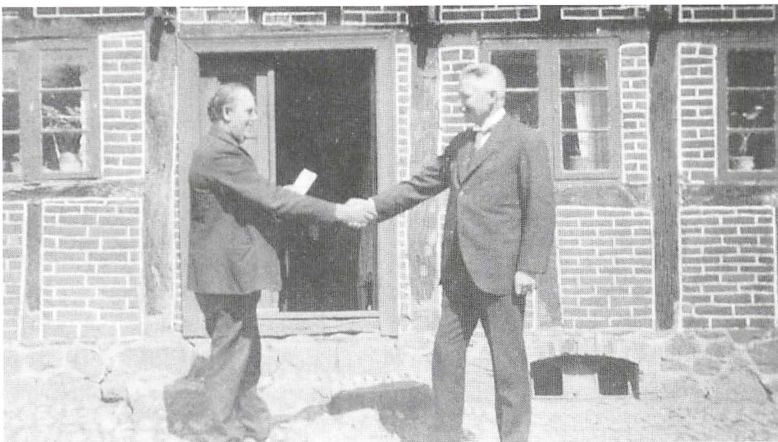
Vinkelgården var et unikum og burde derfor være indlemmet i landets nationale samling i Lyngby. For at undgå noget lignende i fremtiden burde Frilandsmuseets bevillinger øges eller sagsgangen i sådanne sager gøres mindre omstændelig.

Spark til landets regering

Andre aviser benyttede sagen til at fremme politiske synspunkter. Således skrev Social Demokraten på baggrund af sagen:²⁵ »Her er et Billede af Danmarks ældste Bondegaard, som takket være Hr. Byskøvs Smøleri, er gaaet over paa private Hænder, i stedet for at Bygningen burde være indlemmet i Frilufismuseets Samling af gamle Gaarde, hvor den rettelig hører hjemme«. Lokalavisen Skive Folkeblad benyttede også anledningen til at lange ud efter det offentlige system.²⁶ Avisen henstillede, »at de begærende Organer tørrer Taarerne af. Der er ikke sket andet, end at en for-maaende Mand ved en resolut Handling har grebet ind i en Situation, hvor det offentlige Maskineri var knirket i Staa – og nu ved man altsaa inde i Departementerne, at der ikke kan tygges Drøv paa en Ting i det uendelige, uden at der løbes en vis Risiko derved«.

Avisen Politiken tager standpunkt

Den 14. august sendte Politiken en korrektur til H.P. Hjerl Hansen til gennemlæsning. Avisen ønskede åbenbart, at H.P. Hjerl Hansen kommenterede artiklen, før den blev sendt i trykken. Artiklen var stærkt kritisk til købet af Vinkelgården, og museumsinspektør Jørgen Olriks udtalelser var meget bitre og skarpe mod H.P. Hjerl Hansen »Jeg kan ikke komme bort fra, at Køberen har udvist Hensynsløshed mod Museet«. For Olrik var Hjerl Hansen en Liebhaber, en privatsamler, som udfra et øje-

H. P. Hjerl Hansen og gårdejer Nielsen giver håndslag ved købet af Vinkelgården i 1928.

bliks lune havde kastet sin kærlighed på Vinkelgården. »Vi havde tilbudt ham fuldgyltig Erstatning i mange andre Gaarde, der vel kunde have lige saa stor Interesse for ham ...

H.P. Hjerl Hansen skrev senere, at artiklen aldrig kom videre:²⁷ »Denne artikel kom aldrig videre. Den blev tilbagetaget efter at jeg havde tilskrevet Bladet mine Oplysninger«. Derimod kom der en mere dæmpet artikel den 15. august, hvor begge parter kom til orde.²⁸ Men på dette tidspunkt havde Politiken taget standpunkt i sagen til H.P. Hjerl Hansens fordel. Der blev sat kraftigt spørgsmålstegn ved Nationalmuseets holdninger. Avisen mente ikke, at det kunne være fornuftigt at ophobe alle landets sjældne gamle huse i Lyngby på grund af brandfaren. Det undrede endvidere avisen, at »Museumsautoriteterne« ikke var glade for, at gården nu blev bevaret, uanset hvor. Avisen undrede sig endvidere over, at Frilandsmuseet kategorisk nægtede at samarbejde med H.P. Hjerl Hansen om flytningen af gården. »Man har dog lidt vanskeligt ved at forstaa, hvorfor en Fortrydelse herover skulde udelukke et ganske selvfølgeligt Samarbejde, naar dens Udstyr nu skal føres tilbage til sin Oprindelig-hed.«

En dag senere mente avisen, at sagen var vigtig nok til at tages op i en leder.²⁹ Her fik H.P. Hjerl Hansen medhold fra avisens side: »Vi holder med Dir. Hjerl-Hansen. Absolut og ubetinget«. Hvorefter avisen kritiserede Nationalmuseet for langsom sagsbehandling, for at have for mange ting på magasinerne, for at have for få gæster osv.. Men det alvorligste angreb satte avisen ind overfor Nationalmuseets grundtanke om at repræsentere det nationale. Avisen satte et stort spørgsmålstegn ved, om det egentligt var ønskeligt, at alle landets klenodier blev ført til København.

Den 17. august forsøgte museumsinspektør Jørgen Olrik at tage til genmæle overfor Politikens angreb.³⁰ I et læserbrev forklarede han, at det ikke var Nationalmuseets ønske at flytte alle mulige gamle og sjældne gårde til København. Derimod indskrænkede museet sig til et snævert udvalg af eksempler. Vinkelgården burde have været indlemmet i bygningssamlingen på grund af dens høje alder og den enestående bygningstype. Der hvor den nu skulle placeres ville det årlige antal besøgende blive meget lille, og den ville ikke komme en større offentlighed til gode. Han håbede, at regeringen og rigsdagen ville tage ved lære »af denne Sags for Museets og dermed ogsaa for Offentlighedens Interesser saa uheldige Forløb«.

De jyske patrioter

De jyske aviser greb med fryd sagen om Vinkelgårdens skæbne. Mange af de lokale avisartikler udviste stor skadefryd overfor Frilandsmuseet og det dertil knyttede »københavnneri«. Skive Folkeblad hoverede i artiklen »*Hvad der gik Københavnernes Næse forbi*« over Nationalmuseets vanskæbne.³¹ I Jyllandsposten gav skribenten Søren Vasegaard en københavner-fjendtlig fremstilling af indlæggene i diverse aviser.³² Han angreb københavnerne for at ville flytte alle nationale klenodier til hovedstaden: »*Som man ser, argumenteres der her ud fra den almindeligt kjente Københavner-Tankegang, at alt, hvad der er seværdigt, strax maa til Hovedstaden, »hvor det hører hjemme«, medens det er et »Tab«, hvis det bliver bevaret andre Steder i Landet*«. Nationalmuseets folk blev angrebet for at være hovne og arrogante. Om museumsinspektør Orlriks udtalelser skrev han: »*Der fremkommer gjentagne Gange i hans Udtalelser Vendingen »vi ønskede« med en kjendelig Biklang af Krænkelse over, at dette »Vi«s Ønsker ikke øjeblikkeligt var bleven respekteret af alle og enhver ...*« Søren Vasegaard kritiserede endvidere, at Nationalmuseet ikke ønskede at hjælpe H.P. Hjerl Hansen ved genopførelsen af gården. At museets folk ikke ønskede at hjælpe viste med al tydelighed, at offentligheden havde troet fejl, når den mente, at museumsautoriteterne var til for lan-

Sogården, som den så ud før den blev taget ned og ført til Hjerl Hede. Sammenligner man med billedet s. 69 ses, at gården i 1927 var længere i begge ender og desuden stod ukalket, blot med opstregede hvide figer.

dets og de historiske mindesmærkers skyld. Tværtimod viste sagen, at autoriteterne opfattede situationen lige omvendt.

Bag kulisserne

Mens diskussionerne gik i aviserne om Vinkelgårdens fremtidige placering modtog H.P. Hjerl Hansen en del interessante breve.

Den 15. august kom svaret fra Nationalmuseets direktør Mackeprang på H.P. Hjerl Hansens brev af 7. august.³³ »*De vil sikkert kunne forstaa, at det er med den største Beklagelse, at jeg har modtaget Deres Brev af 7 ds., af hvilket fremgaar, at De ikke mener at kunne give Afkald paa Erhvervelsen af den gamle Gaard fra Vinkel*«. Selv om sagen nu var endelig afgjort med købet, havde direktør Mackeprang alligevel lyst til at besvare nogle af de punkter, Hjerl Hansen havde taget op i sit brev.

Direktøren ville gerne præcisere, at det ikke var museets ønske, at alle ældre gårde skulle erhverves og bringes til København. Når man ønskede Vinkelgården, var det på grund af dens alder og type. Desuden var det ikke Nationalmuseets fejl, at erhvervelsen af gården var trukket i langdrag. Det skyldtes grunde, som museet ikke var herre over. Museets bevillinger var så små, at pengebeløbet til anskaffelsen af gården måtte bevilges andetssteds, hvad der ikke havde kunnet lade sig gøre.

Hvad angik Zangenbergs indstilling til sagen, skyldtes denne ikke en forbigående skuffelse, men en dyb sorg. Mackeprang henstillede til H.P. Hjerl Hansen at forstå Zangenbergs sindstilstand. Arkitekten havde et helt specielt forhold til Vinkelgården.

Dagen efter den 16. august modtog H.P. Hjerl Hansen et fortroligt brev fra museumsleder Peter Holm i den Gamle By i Århus.³⁴ I brevet skrev Peter Holm, at han selv havde haft planer om at erhverve Vinkelgården. Faktisk havde han ført forhandlinger med ejeren Anders Nielsen. Havde H.P. Hjerl Hansen ikke erhvervet gården, ville den Gamle By sandsynligvis have købt gården før jul. Peter Holm mente dog, at det var godt, at H.P. Hjerl Hansen havde grebet ind, og at gården nu kunne gå en sikker fremtid i møde.

Peter Holm beklagede endvidere, at Lyngbymuseet stillede sig så uvenligt til købet, især hvad angik arkitektassistance. »*Deres gode Hensigt staar i Fare for at lide Skibbrud, hvis Gaarden genrejses af en Architect, der ikke fuldt ud er fortrolig med gammel dansk Byggesæt*« forsatte han. Derfor ville han i strengeste fortrolighed foreslå H.P. Hjerl Hansen, at henvende sig til arkitekt Mogens Clemmensen, som havde nedtaget og gen-

opstillet huse for den Gamle By i Århus, og tilføjede »*Han bor i Østervoldgade 10*«.

Næste dag den 17. august modtog H.P. Hjerl Hansen atter et brev, som må have glædet ham. Brevet var fra museumsinspektør H.P. Hansen ved Herning Museum.³⁵ Denne lykønskede ham med købet af Vinkelgården. Han mente, at gården ville få en bedre plads i Hjerl Hansens plantage end i Lyngby. Og tilføjede han »*Forøvrigt kan jeg godt lide Folk, der handler, og som ikke lader de Sager, der optager Sindene, ende i Snak*«. H.P. Hansen lovede at være behjælpelig med indsamling af genstande til gården, og ville ellers gerne bistå med råd, så godt han kunne.

Den 18. august besvarede H.P. Hjerl Hansen brevet fra Peter Holm i den Gamle By.³⁶ I brevet beskrev H.P. Hjerl Hansen den frustration, han følte over Nationalmuseets afvisning af at yde assistance. »*Hvorledes er det muligt at have Interesse for en Ting som denne gamle Gaard og saa bagefter nægte at medvirke til dens Indretning ... Er det ikke netop saaledes, at Nationalmuseet faar Ansvaret, hvadenten Museets Folk yder deres Medvirkning, eller de ikke yder den. Yder de ikke deres Medvirkning og bagefter vil kritisere Udførelsen, vilde der jo ikke være andet at svare, end at det netop er Museets Embedsmænds Skyld, at Resultatet er blevet som det er*«. H.P.

Indkørslen til Søgården med stuehuset midt i billedet. Gårdens to kampestenlænger blev ikke genopført.

Hjerl Hansen takkede derfor hjerteligt for anbefalingen af arkitekt Clemmensen, men beklagede meget, at vedkommende ikke kunne påtage sig arbejdet på grund af et stort arbejdspress.

Et tilbud til staten

I efteråret 1928 blev den manglende arkitektassistance et stort problem for H.P. Hjerl Hansen. Han skrev senere i »Hedebogen«, at han ved et par lejligheder i løbet af efteråret havde længere samtaler med Mackeprang om sagen.³⁷ Ved disse lejligheder stillede Mackeprang sig personlig imødekommende, men hvad angik Zangenbergs indstilling, kom man ingen vegne.

I det tidlige forår 1929 kontaktede H.P. Hjerl Hansen undervisningsministeriet, hvorunder Nationalmuseet lå. *»Da jeg under ingen Omstændigheder vilde risikere at flytte og genopføre Gaarden uden virkelig sagkyndig assistance saa jeg ikke anden udvej end at tilbyde den til Staten som en Gave«.*

Nyheden kom snart pressen for øre, og den 8. marts kunne man i Politiken læse, at Hjerl Hansen tilbød staten Vinkelgården gratis.³⁸ Dog skulle staten eller Nationalmuseet så også overtage forpligtelsen med at bevare og vedligeholde gården. H.P. Hjerl Hansen frafaldt tanken om, at den skulle opstilles på Hjerl Hede, men fastsatte den betingelse, at gården skulle forblive i Jylland. *»Jeg ønsker Gaarden bevaret for Jylland og ikke at den flyttes til Frilandsmuseet ved Lyngby, hvor der efter min Mening allerede er sammenhobet alt for mange brandfarlige Bygninger«.*

Nationalmuseet siger nej tak

Nationalmuseet blev bedt om at udtale sig om H.P. Hjerl Hansens gave og henvendte sig derfor til Undervisningsministeriet den 11. marts med sin anbefaling.³⁹ I anbefalingen gav man udtryk for følgende overvejelser: Man nærrede megen betænkelighed ved at tilråde ministeriet at modtage Dir. Hjerl Hansens tilbud, da de betingelser, som knyttedes dertil, i meget høj grad forringede værdien af den ellers så smukke gave. Nationalmuseet anså det for mest ideelt at gården blev overflyttet til statens samling af ældre bygninger på Frilandsmuseet i Lyngby.

Nationalmuseet disponerede ikke over nogen grund i Jylland, hvor gården kunne placeres. Derfor foreslog man, at H.P. Hjerl Hansen i stedet for at overdrage gården til Nationalmuseet, skulle skænke den til et

statsanerkendt museum, eksempelvis Herning Museum. Da ville den gå en langt tryggere fremtid i møde.

Nationalmuseet beklagede, ikke at kunne modtage gaven på de givne betingelser, men lovede at skaffe H.P. Hjerl Hansen sagkyndig assistance til bygningens genopførelse. Nationalmuseet var endvidere villig til at overtage gården, som et fredet mindesmærke, dog således at der ikke var nogen vedligeholdelsespligt for museet, men alene en tilsynspligt.

Fornyset interesse fra Viborg

At Vinkelgårdens fremtid nu atter engang var uklar, tog man med kys-hånd imod i Viborg. Viborg Stifts Folkeblad bragte den 9. marts en artikel, hvori man nærede fornyet håb om at få overflyttet gården til Viborg by.⁴⁰ Teglværksejer Gulddal havde allerede påbegyndt arbejdet for sagen.

Samme dag modtog H.P. Hjerl Hansen et brev fra Gulddal.⁴¹ Han skrev heri, at han var overordentlig tilfreds med, at gården skulle forblive i Jylland. Han sluttede af H.P. Hjerl Hansens udtalelser i pressen, at Vinkelgården helst skulle opføres i nærheden af sin oprindelige egn. I den forbindelse ønskede han, at H.P. Hjerl Hansen ville være imødekommende overfor Viborg-egnens ønske om at lade gården genopføre i Viborg. Borgerne i Viborg kunne ikke forsone sig med, at gården skulle fjernes fra egnen. »*Det føles, som om noget af det, der hører os til, bliver frataget os*«.

Efter lang betænkningstid svarede H.P. Hjerl Hansen den 9. april på teglværksejer Gulddals forespørgsel.⁴² På grund af at Nationalmuseet havde lovet at stille den fornødne assistance til rådighed for gårdens flytning og genopførelse, var det blevet besluttet, at genopstille gården på Hjerl Hede. H.P. Hjerl Hansen beklagede, at teglværksejerens ønske om at beholde gården på Viborgegnen ikke kunne opfyldes, men sluttede samtidig brevet med, at hovedsagen vel var, at gården forblev i Jylland.

Den 13. april skrev teglværksejer Gulddal et læserbrev i Viborg Stifts Folkeblad, hvori han beklagede H.P. Hjerl Hansens beslutning.⁴³ Al håb om at bevare gården i Viborg var nu bristet. Gården ville nu blive overflyttet til det Gulddal betegnede, som en fjern og fremmed hede. Gulddal spåede endvidere, at man i fremtiden ville beklage, at man i Viborg ikke havde kunnet skaffe penge til at købe og bevare gården. Man ville græmme sig over, at man havde ladet andre løbe med arvesølvet.

Arkitekt Mogens Clemmensen og genopførelsen af Vinkelgården

Nationalmuseet udpegede arkitekt Mogens Clemmensen til ansvarshavende for genopførelsen af Vinkelgården på Hjerl Hede. Mogens Clemmensen havde i de foregående år bistået den Gamle By i Århus ved nedtagning og genopførelse af adskillige bygninger og var derfor en erfaren arkitekt indenfor dette område.

I løbet af 1929 blev Vinkelgården nedtaget og flyttet til Hjerl Hede. I hele denne periode førte Mogens Clemmensen og H.P. Hjerl Hansen en livlig brevveksling om forløbet. Før nedtagningen begyndte, var det tanken, at Vinkelgården skulle genopstilles med det udseende og den grundplan, gården havde haft i begyndelsen af 1800-tallet. I et brev fra Mogens Clemmensen dateret den 14. juni 1929 spores dog begyndelsen til ideen om at føre huset tilbage til dens oprindelige grundform.⁴⁴ Ved nedtagningen af bygningen viste det sig, at den indre og ældste kerne af egetømmeret var i god stand, hvorimod de yderste østlige og vestlige fag af nyere fyrretømmer var meget ormsstukne og under alle omstændigheder måtte udskiftes. Mogens Clemmensen begyndte derfor at hælde til den opfattelse, at man hellere burde forsøge at bringe huset tilbage til dets oprindelige udseende. Da H.P. Hjerl Hansen i 1930 indbød omegnens beboere til at komme og se den genopførte Vinkelgård, var den ført tilbage til sin oprindelige skikkelse i 1500-tallet.

Liebhaber eller museumsstifter?

I dag er Hjerl Hedes Frilandsmuseum et større statsanerkendt kulturhistorisk specialmuseum. Det er derfor let med bagklogskab at se H.P. Hjerl Hansens initiativ, som en spæd begyndelse til et større kulturhistorisk museum. I 1928 var situationen en anden. Ingen kunne se ind i fremtiden, og samtidens og især Nationalmuseets holdninger til situationen skal ses i dette lys.

For museumsinspektør Olrik fortonede H.P. Hjerl Hansens interesse for Vinkelgården sig som en form for liebhaveri. Dengang som også i dag fandtes adskillige private samlinger af høj klasse hos formuende. Disse samlinger var meget sjældent tilgængelige for offentligheden. At Hjerl-Fonden agtede at opføre Vinkelgården på en fjerntliggende hede i Vestjylland, må for hovedstadsmanden Olrik have fortonet sig som et forsøg på at gemme Vinkelgården til private formål.

Søgården efter genopførelsen på Hjerl Hede, hvor alle yngre tilføjelser er fjernet, så man kom tættest muligt på det oprindelige hus fra ca. 1550. Foto Hjerl Hede.

Reaktionen fra adskillige af H.P. Hjerl Hansens modstandere tyder ligeledes på, at man faktisk ikke kunne forestille sig, at købet var begrundet i et ønske om at værne gården. Adskillige gange blev H.P. Hjerl Hansen tilbudt andre ældre gårde, »der vel kunne have lige så stor interesse«.

At H.P. Hjerl Hansen købte gården ud fra et bevaringssynspunkt, er der meget, der tyder på. Vinkelgårdens skæbne var uvis i 1928. Ejeren Anders Nielsen ville sælge, og aktuelle købere, som Nationalmuseet og »Foreningen for Naturkundskab« i Viborg kunne ikke skaffe penge til købet. Det er meget sandsynligt, at Anders Nielsen ville have revet bygningen ned, hvis han ikke havde fundet en køber. Man kan også antage, at Nationalmuseet i de kommende år ville have haft endnu vanskeligere ved at få en bevilling igennem på grund af landets forværrede økonomiske situation.

Meget tyder desuden på, at H.P. Hjerl Hansen allerede ved købet af Vinkelgården havde planer om et Frilandsmuseum på Hjerl Hede. I svaret til direktør Mackeprang beskriver han forsigtigt sine planer om at gå videre og sikre andre bygninger. Denne tanke førte han senere ud i livet. Allerede i 1930 erhvervede Hjerl-Fonden stubmøllen fra Frøslev. I

1931 fulgte smedien fra Vester-Kærby og bulladen fra Hejsager, og i 1933 erhvervedes landsbykroen fra Skovsgaarde. Alle bygningerne var begyndelsen til det, som senere betegnedes som »den gamle landsby«.

Hvis man sammenligner med andre stiftere af Frilandsmuseer i Norden, ligner H.P. Hjerl Hansen mange af sine forgængere som Sveriges Artur Hazelius (Skansen), Norges Anders Sandvig (Maihaugen) og vores egen hjemlige Bernhard Olsen (Frilandsmuseet) ved deres samleriver. De så sig selv som værnere af ældre tiders bondekultur og alle fire mente, at det indsamlede skulle komme offentligheden til gode og ikke kun være for en lille begunstiget elite. H.P. Hjerl Hansen adskilte sig fra de andre ved at være økonomisk meget velfunderet. Det gav ham økonomisk frihed til via Hjerl-Fonden at sikre sig bygninger uden andres støtte, og dermed også andres indblanding.

København kontra provinsen

De stærke ytringer, som fremtrådte i aviserne i sommeren 1928, handlede dels om Vinkelgårdens uvisse skæbne, men også i høj grad om Nationalmuseets stilling i forhold til Jylland og jyske kulturminde. I den forbindelse er det interessant at se nærmere på den opgave, Nationalmuseet så sig som varetager af. Museumsinspektør Olrik beklagede dybt Hjerl-Fondens køb af Vinkelgården og betegnede sagen som meget uheldig for det, han hævdede, var »offentlighedens interesse«.

At museet så sig selv som repræsentant for offentlighedens interesse er interessant, især når sagen viste, at der var meget divergerende opfattelser omkring dette. Alligevel var der grunde til, at repræsentanter for museet mente at handle på den danske befolknings vegne. Nationalmuseets placering i København kan anskues som et resultat af forrige århundredes centralistiske statsmagts ønske om at samle alt af betydning indenfor rækkevidde.⁴⁵ Provinsen udenfor København fik derfor aldrig større nationale institutioner eller nogen nævneværdig kulturel elite. Samtidig skelnede hovedstadens elite sjældent mellem egne og nationale interesser. Hvad der for hovedstadens institutioner var vigtigt, blev også set på som vigtigt for nationen som helhed. Derfor var det en selvfølge, at Vinkelgårdens placering indenfor Nationalmuseets rammer var af national betydning og i »offentlighedens interesse«. En placering af Vinkelgården i Vestjylland ville ikke tjene det nationale interesser.

Lokalpatrioterne og ejendomsretten til fortiden

For de jyske aviser og især indlæggene i Viborg Stifts Folkeblad blev Vinkelgårdens uviste skæbne en katalysator for de frustrationer, man følte overfor det fælles nationale, som i høj grad blev defineret af højtuddannede københavnere. Man vendte sig mod københavneriet, og det man opfattede som et slags tyveri af lokalhistorisk arvegods.

Det hang sammen med, at skabelsen og opretholdelsen af en lokal identitet i høj grad blev legitimeret igennem en »fælles historie«. Man dykkede tilbage i historien for at finde samlende punkter, som skulle styrke lokalpatriotismen i området. Vinkelgården lå i nærheden af Viborg og udmærkede sig ved at være den ældste gård i Danmark. Gården var et fælles lokalhistorisk omdrejningspunkt, som byens borgere kunne være stolte af. Vinkelgården blev derfor en del af Viborgegnens historiske »arvesølv«. Når Nationalmuseet planlagde at flytte gården til København, ville den fra at være noget særskilt lokalt blive noget fælles nationalt.

I marts måned 1929 blev Vinkelgårdens placering atter en gang diskuteres, efter at H.P. Hjerl Hansen havde tilbudt at skænke den til staten. Da faren for, at den skulle ende sine dage i København nu var ovre, var det vigtigt at få Vinkelgården defineret som specielt tilhørende Viborgeggen for at legitimere kravet om, at den skulle blive i Viborg. Dette blev blandt andet gjort på grundlag af de gamle amtsgrænser. »den hører til Viborg-Eggen (til det gamle Hald Amt) og ikke til paa den anden Side af Karup Aa (det gamle Lundenæs Amt)«. ⁴⁶

I april måned beskrev Søren Vasegård for Viborg Stifts Folkeblad nedtagningen og flytningen af Vinkelgården og afslutter artiklen således: »Den bliver gemt paa et afsidesliggende Sted, men – den bliver i Jylland. Lad os Jyder trøste os dermed og takke den Mand, som sørgede derfor. Havde Viborg tabt kampen om Vinkelgården, så havde man dog sejret over København og Nationalmuseet.

Efterskrift

Poul Tuxen, en ven af Hjerl familien, skrev senere i »Hedebogen« om H.P. Hjerl Hansens Frilandsmuseum på Hjerl Hede:⁴⁷

»Naar hvad man tarveligt har kaldt »et Rigmands-Lune« har formaaet at fremkalde Værdier, der yder Skønhed for Øjet, Belæring for Tanken og Stemning for Følelsen, saa kan man kun beklage, at slige Luner saa sjældent er forenet med Evnerne til deres Virkeliggørelse, og kun føle dyb Taknemme-

lighed for det, der her er skabt paa Hjerl Hede.

Idag er Hjerl Hedes Frilandsmuseum et større statsanerkendt museum med en stor og interessant bygningssamling. Efter at spørgsmålet om arkitektassistancen ved genopførelsen af Vinkelgården var afklaret med Nationalmuseet, blev forholdet mellem H.P. Hjerl Hansen og museet normaliseret. I årene derefter ydede Nationalmuseet gentagne gange vejledning ved andre huses genopførelse.

Ved købet af Vinkelgården i 1928 blev grundlaget skabt for bevaringen af ikke kun ét, men mange huse på Hjerl Hede. På museets grund har de fået et slags asyl, beskyttet mod det 20. århundredes hæsbølens nedrivningstrang helt i H.P. Hjerl Hansens ånd.

Noter

1. Gårdens navn var oprindeligt »Søgården«. Men efter dens overflytning til Hjerl Hede har det mest benyttede navn været »Vinkelgården« efter landsbyen, hvor den stammer fra. I artiklen vil gården blive betegnet som Vinkelgården.
2. Skive Folkeblad den 28. juli 1930.
3. Arkivmappe »Vinkelgården«, Hjerl Hedes Frilandsmuseum (Vi.HHF).
4. »Hedebogen 1910-1930«. Privat eje.
5. *Brødrene Andersen*: Historiske og genealogiske optegnelser fra Randrup Gods, specielt Vinkel Sogn. Viborg 1907.
D. Yde-Andersen: Danmarks ældste bondegård. *Festskrift til H.P. Hansen*. København 1949. s.174-186.
Mogens Clemmensen: Søgaarden fra Vinkel. *Hjerl Hede*. Fredningen og Frilandsmuseet ved Flyndersø. Red. Finn Hjerl-Hansen. Udgivet af Hjerl Fonden 1980.
Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser NEU nr. 1611, 1612, 6921, 6922, 6935.
Billedarkivet Nationalmuseet C.A.J.fot.1909, H.Z.fot.1920, K.U.fot.1927.
6. *Bjarne Stoklund*: Bondegård og byggeskik. København 1969.
7. I 1928 hed et af Nationalmuseets afdelinger Dansk Folkemuseum og under denne afdeling lå Frilandsmuseet i Lyngby.
8. Viborg Stifts Folkeblad den 25/2 1928.
9. Ibid den 27/4 1928.
10. Berlingske Tidende den 12/5 1928.
11. »Hedebogen 1910-30« s.223.
12. Fundats for Hjerl-Fonden 1915.
13. Brev 9/6 og 12/9 1928 fra Kehlet til H.P. Hjerl Hansen (A.V.HHF)
14. »Hedebogen 1910-30« s.223.
15. Viborg Stifts Folkeblad den 3/7 1928.
16. Brev 27/7 1928 fra Giersing til H.P. Hjerl Hansen (Vi.HHF).
17. Brev 29/7 1928 fra Mackeprang til H.P. Hjerl Hansen (Vi.HHF).
18. Forkøbsaftale 31/7 1928.
19. Brev 3/8 1928 fra Giersing til H.P. Hjerl Hansen (Vi.HHF).
20. Brev 7/8 1928 fra H.P. Hjerl Hansen til Mackeprang.
21. Viborg Stifts Folkeblad den 10/8 1928.

22. Ibid den 13/8 1928.
23. »Hedebogen 1910-30« s. 246.
24. Morgenbladet den 15/8 1928.
25. Social Demokraten den 15/8 1928.
26. Skive Folkeblad den 15/8 1928.
27. Avisudklip 1928-1948, Hjerl Hedes Frilandsmuseum.
28. Politiken den 15/8 1928.
29. Ibid den 16/8 1928.
30. Ibid den 17/8 1928.
31. Skive Folkeblad den 15/8 1928.
32. Jyllandsposten den 17/8 1928.
33. Brev den 15/8 1928 fra Mackeprang til H.P. Hjerl Hansen (Vi.HHF).
34. Brev den 16/8 1928 fra Peter Holm til H.P. Hjerl Hansen (Vi.HHF).
35. Brev den 17/8 1928 fra H.P. Hansen til H.P. Hjerl Hansen (Vi.HHF).
36. Brev den 18/8 1928 fra H.P. Hjerl Hansen til Peter Holm (Vi.HHF).
37. »Hedebogen 1910-30« s.251.
38. Politiken den 8/3 1929.
39. »Hedebogen 1910-30« s. 249-250.
40. Viborg Stifts Folkeblad den 9/3 1929.
41. Brev den 9/3 1929 fra Gulddal til H.P. Hjerl Hansen (Vi.HHF).
42. Brev den 9/4 1929 fra H.P. Hjerl Hansen til Gulddal (Vi.HHF).
43. Viborg Stifts Folkeblad den 13/4 1929.
44. Brev den 14/6 1996 fra Clemmensen til H.P. Hjerl Hansen (Vi.HHF).
45. *Steen Bo Frandsen: Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814-64.* Aarhus Universitetsforlag 1996.
46. Viborg Stifts Folkeblad den 18/4 1929.
47. »Hedebogen 1931-39« s. 337.

Hvis ikke andet er nævnt beror billederne på Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune.

Hald. Håb og helse

Om bygningen og den første anvendelse af de røde barakker i Hald

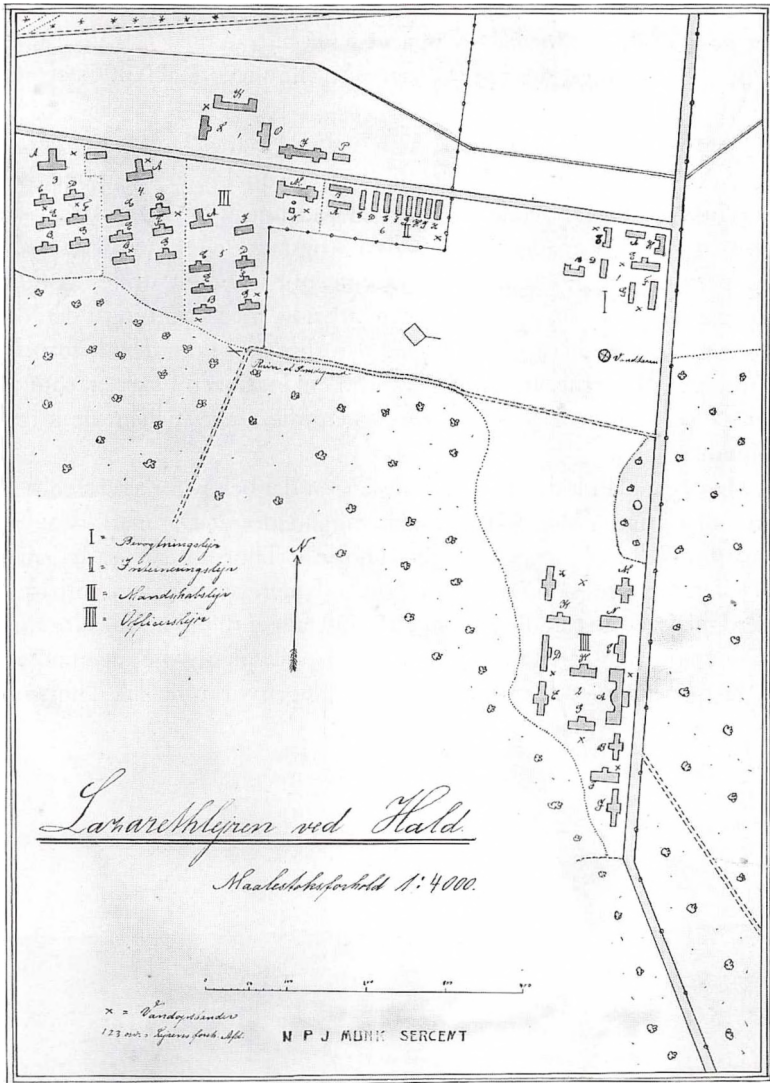
Indledning

Under 1. verdenskrig var Danmark neutralt og havde kun i ringe grad krigen på nært hold. For den menige dansker var krigen noget man læste om i avisen og mærkede gennem varemangel, når man fandt rationeringsmærkerne frem.

Men her og der blev krigen alligevel meget nærværende. Således i en lysning i Egeskoven ved Hald, der med ét blev en del af både lokal-, danmarks- og verdenshistorien, da syge krigsfanger fra de russiske fangelejre rykkede ind i de røde barakker i 1917. Det gik for så vidt stille for sig. Ja så stille, at mange i dag ikke er klar over hvorfor og til hvad barakkerne oprindeligt blev opført. Trist, for det lader til at de røde barakkers benyttelse til humanitært arbejde gennem 80 år er ved at gå i glemmebogen. Paradoksalt nok lød der – af alle steder – kritiske røster fra beboere i Hald Ege da barakkerne i 1993 skulle huse bosniske flygtninge. Det, at viborgeggen har en bebyggelse der siden 1917 har været indbegrebet af humanitært hjælpearbejde, det være sig for mennesker ramt af enten sygdom eller krig gør, at historien bør genopfriskes.

1. Verdenskrig og Danmark

Som neutral stat var Danmark passiv tilskuer til de europæiske krigsskuepladsers ragnarok. Men krigsfangearbejde til glæde for begge parter i krigen var et område, hvor man kunne hjælpe uden at sætte neutraliteten over styr. Og det var et område, hvor der virkelig var noget at tage fat på. Under 1. verdenskrig havde Frankrig 420.000, Rusland 1.500.000, Tyskland 1.700.000 og Østrig-Ungarn 2.000.000 krigsfanger. I begyndelsen organiserede Danmark forsendelser af pakker og post

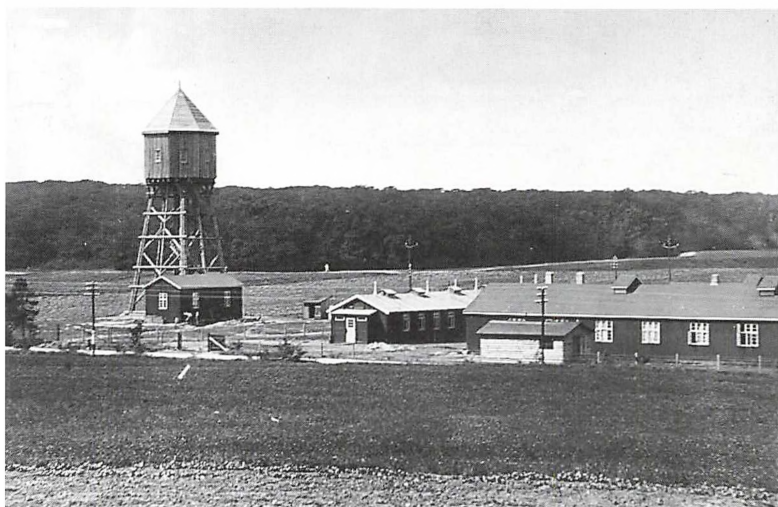

Kort over lazarettleiren tegnet af lokalhistorikeren N.P.J. Munk. Bemærk at der ikke er opført et eneste hus øst for leiren.

til og fra fangelejrene. Senere varetog man eftersøgningen af forsvundne personer, til hvilket formål der oprettedes et bureau med 150 ansatte og et mægtigt kartotek, der ved nedlæggelsen rummede 3.500.000 personkort.

Det var ikke kun i Danmark, man hjalp de mange fanger. Man drog også ud til de krigsførende lande. Bl.a. virkede direktøren for Statens Serum Institut, Dr. Thorvald Madsen ved uddeling af medicin til de tyske og østrig-ungarske fanger i de russiske krigsfangelejre. Her udleverede han personligt 175.000 portioner vaccine, ofte i de mest afsidesliggende kroge af det store russiske rige. Dette arbejde, med baggrund i den direkte kontakt med fangelejrene, gled naturligt over i deciderede inspektionsrejser til lejrene. Initiativet kom fra enkezarinaen Dagmar, som jo var dansk født, og begrundedes i en gensidig aftale mellem de krigsførende magter.

Men også blandt den menige dansker var der behov for at vise solidaritet med krigens ofre. Måske i taknemlighed for at Danmark ikke var direkte involveret i krigen. Lægen Thorvald Thorson igangsatte i maj 1916 en pengeindsamling og foreslog endvidere at man som en barmhjertighedsgerning skulle modtage 10.000 fanger til privatindkvartering i Danmark. Forslaget gav anledning til avispolemik og regeringen udtalte, at man ikke fandt planen realistisk. Nogen virkning må Thorsons

En del af de mange barakker og arkitekt Søren Vig-Nielsens vandtårn. Billedet er taget øst for landevejen og vi ser en del af bevogtningslejren.

forslag have haft, for kort tid efter imødekom man en anmodning fra *Det Internationale Røde Kors* i Geneve om at modtage syge krigsfanger. Til at varetage opgaven dannedes i august 1916 *Den Danske Regerings Komité til Forplejning af Syge Krigsfanger*. Ledelsen blev lagt i hænderne på kontreadmiral Georg Hugh Robert Zachariae, og han fik til opdrag at sørge for at realisere planen. Ikke som foreslået af Thorson gennem privat indkvartering, men som et statsligt initiativ. Komiteen besluttede derfor, at der skulle opføres to lejre, som hver skulle rumme 1.000 menige og 200 officerer. Den ene til russiske fanger skulle opføres ved Horserød i Nordsjælland og den anden til tyske og østrig-ungarske fanger ved Hald i Midtjylland.

Lazaretlejr i Hald

Valget af placeringen ved Hald var dikteret ud fra flere forhold. Lokaliteten lå i en rimelig afstand til Viborg, men trods alt i bekvem nærhed af Bækkelund station, så fangerne kunne befordres med jernbanen.

Der var stadig godt vand i de brønde man havde anlagt til militærlejringsamlingerne fra 1868-1880. Den lidt afsides beliggenhed gjorde ligeledes, at komiteen fra starten kunne afvise alle rygter om eventuel smittefare fra tuberkuløse fanger, og sådanne rygter havde været fremme i pressen. Endvidere ville fangerne også få den fornødne fred og ro til at rekreere sig i, og det var et af hovedformålene med lejren.

Lokalt synes der at have været en vis modstand mod lejren. Kritiske røster mente, at det måske ikke var hensigtsmæssigt at placere tyske militærfolk så tæt på et af Jyllands største mobiliseringssteder og hjemstedet for 2. Jydske Division. En formildende omstændighed ved projektet var dog, at fangernes hjemland betalte 3 kr. for menige og 5 kr. for officerer pr. dag. Og meget af maden blev jo købt i Viborg.

Byggeriet

Det område man havde udset sig til lejren, blev lejet af hofjægermester Krabbe på Hald Hovedgaard. Stedet lå næsten ubebygget hen. Kun *Teglgården* og *Det røde skovfogedhus* som var blevet opført i forbindelse med de militære lejringsamlinger lå i nærheden af byggepladsen.

Hovedparten af bygningerne består af de velkendte røde træbarakker med hvide døre og vinduespartier. Et farvevalg som er bibeholdt den dag i dag, og de blev tegnet af en københavnsk arkitekt, Thorvald An-

Tømmer Peter Aaestrup og tømmermester P. Valdemar Christensen foran en mægtig stabel brædder. Mange af de håndværksmestre, der var involveret i byggeriet, lagde her grunden til store firmaer.

dersen. Men også lokale kræfter var involveret. Den kendte Viborg-arkitekt Søren Vig-Nielsen stod for tegningerne til vandtårnet og transformatorstationen, og virkede endvidere gennem hele perioden som konduktør på byggeriet.

Selve byggearbejdet blev udbudt i almindelig licitation, og størstedelen af arbejdet blev udført af Viborg-virksomheder:

Philipsen og Co.: Elektricitet og vand.

Wammen og Christensen: Malerarbejdet.

J.C. Schibler: Glarmesterarbejdet.

J.C. Christensen: Murerarbejdet.

C-W. Jensen: Tømrerarbejdet.

Entreprenør Klinge: Vejarbejde.

Snedkerarbejdet – bl.a. ca. 500 vinduer – blev udført af mindre håndværksmestre fra Viborg.

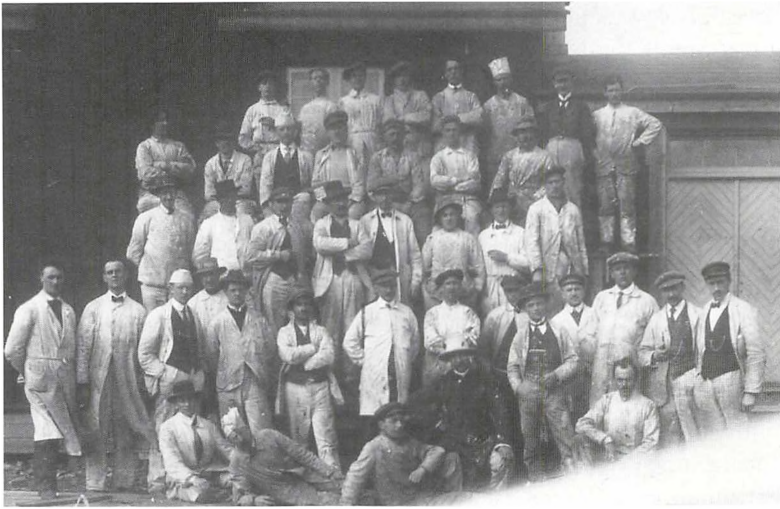
Der var dog et felt, hvor viborgenserne kom til kort. Det var på leverancen af møbler. Ordren der beløb sig til 400.000 kr. gik til *Linoleums- og Manufakturaktieselskabet C. Olsen* i København. Det medførte et harmdirrende læserbrev i Viborg Stifts Folkeblad. Nu var man jo vant til, at det hele skulle laves i Viborg.

At så stor en del af byggeentrepriserne – og der var trods alt tale om ca. 60 bygninger med plads til 1.200 fanger og 500 danske – blev udført af lokale håndværkere, gav anledning til nogen uro og forargelse. Det fremgår med al tydelighed af en reportage i en større københavneravis, der havde sendt en reporter til Viborg. Han skrev følgende: *For en stor del af byens driftige håndværkere har krigsfangelejren været en malkeko gennem hvis strittende yvere de hele foråret har kunnet malke staten.* Barske ord, men noget har der jo nok været om snakken. Barakbyen skulle opføres på rekordtid så arbejdet blev udført som accordarbejde med deraf følgende høje lønninger. Samme journalist noterer sig videre under et besøg på en barberstue, at en svend har fra 20-50 kr. pr. dag og skurekønnen en så svimlende dagløn som 6.50 kr.

Håndværkere og frem for alt deres store lønningsposer havde også en afsmittende virkning på erhvervslivet i Viborg. De mange håndværkere, ca. 500 mand, heraf 250-300 tømrersvende, skulle jo både spise, sove og more sig i byen.

Arbejdet med de mange barakker gik i gang i januar 1917, og allerede fem måneder senere var man parat til at modtage de første fanger.

Der var mange håndværkere i arbejde. Her ses 42 af malermester Niels Wammens folk opstillet til fotografering.

Det var en hel lille by der skød op i egeskoven. Der var barakker for fangerne, og de menige blev indkvarteret i sovesale med op til 23 senge. Officererne på en- eller to-sengs stuer. Officererne havde endvidere læse- og skrivestuer, og selvfølgelig deres »kasino« med søjler og veranda. Derudover var der spisesale og vaskerum. Selve lazaretet bestod af en kirurgisk, en medicinsk og en tuberkuloseafdeling med operationsstuer. Der var liggehaller, hvor fangerne kunne nyde den friske luft. Det store køkken var bemanded med 10 kokke, og til opvarmning af køkken og hospitalsafdeling anlagdes et centralvarmeanlæg, hvis ovn blev fyret med tørv hentet i tørveladen. Til bevogtningsmandskabet, administrationen og sygehuspersonalet var der ligeledes bygninger. Strømmen blev hentet i Viborg, og gik som stærkstrøm til en transformator, hvor den blev omdannet til svagstrøm. De sanitære forhold var der også gjort meget ud af. Der var indlagt W.C. i mange af bygningerne og spildevandet blev ført til en septiktank og derefter direkte ud i Hald sø.

Der var beskæftigelse i flere måneder for den store arbejdsstyrke, og arbejdspladsen havde derfor også en permanent stor marketenderbygning, hvor man traditionelt kunne købe øl, men sådan var det ikke i Hald. Arbejderne vedtog under et fællesmøde en resolution om, at øl og spiritus var bandlyst på arbejdspladsen og i marketenderiet. Det stærkeste, der kunne fås i marketenderiet, var sort kaffe med brød.

Det ligner dagligstuen i et velbjerget borgerhjem, men det er en afstuerne i officerslejren. De blanke møbler var noget af det eneste der ikke blev fremstillet i Viborg, de kom fra København.

Man nåede ikke at blive helt færdige med alle anlægsarbejder. Ikke alle barakker og ej heller svellevejen var færdige, før det første hold fanger ankom. Lang tid efter de første fanger var indkvarteret, arbejdede der stadig håndværkere i lejren. Svellevejen blev forøvrigt årsag til en mindre arbejdskonflikt. Tømrermester Jensen havde sat ufaglærte til at lave svellevejen, og det faldt selvfølgelig de 80-100 faglærte tømrere for brystet. De nedlagde arbejdet, men efter en forhandling og en fælles overenskomst, blev det genoptaget få dage senere.

Undervejs til Hald

Alt i alt nåede ca. 1.500 soldater, 272 rigstyske og 1.235 østrig-ungarere at få et ca. fire måneders ophold i lejren. Forholdet med fire østrig-ungarere for hver tysker var aftalt i forvejen. Lejren fyldtes ikke på én gang. Først efter fire transporter var lejren oppe på fuld kapacitet.

Fangerne var nøje blevet udvalgt af det Danske Røde Kors i de russiske fangelejre. Kriteriet var, at fangerne ikke måtte være så syge at der var tvivl om, at de ville få det væsentligt bedre efter ophold i lejren. De heldige blev bragt til krigsfangelejrens nærmeste jernbanestation og herfra begyndte så for manges vedkommende en to til tre ugers lang rejse

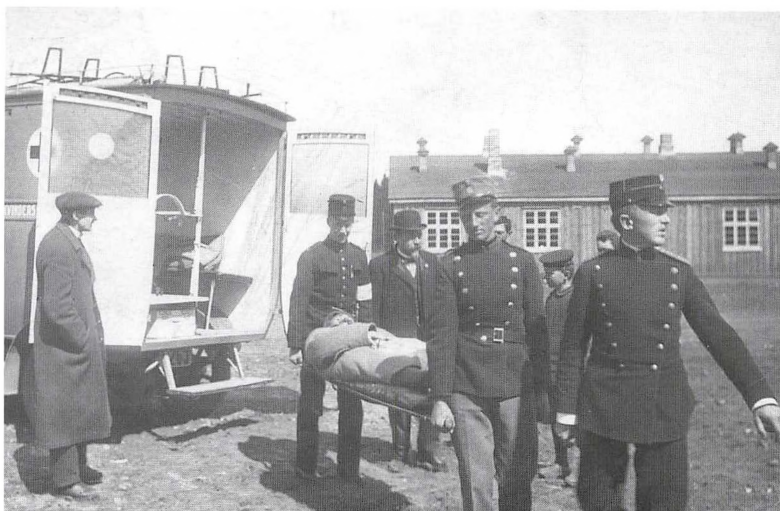
Fra ankomsten til Hald. I forgrunden ses den danske officer de Fine Licht i samtale med oberst Schwalb, »Przemysls tapre og berømte kommandant«, som der står bag på billedet, som også bærer oberstens autograf.

gennem Rusland. En ungarsk officer var kommet helt fra Astrakan ved det Kaspiske hav og havde været en lille måneds tid undervejs. Rejsen var foretaget sammen med 50 andre i en kreaturvogn. Endestationen for togrejsen var Haparanda, hvor de blev indskibet i de svenske hospitalsdampere *Birger Jarl* eller *Æolus*. Sørejsen havde endestation i Århus og så gik det videre med særtog til Hald. Disse særtog havde en speciel status og kørte under særlige bestemmelser: *Det pålægges alle ved Krigsfangesærtogene Tjenestegørende at medvirke til, at deres Ekspedition kan ske med størst mulig Ro, uden Råb og med anvendelse af færrest mulige Fløjtesignaler, som ikke må afgives stærkere end netop nødvendigt. Bl.a. som følge af ovenstående skal heromhandlede Særtog fremføres med Vakuumbremse.*

Ankomsten

Endestationen var for den første transport jernbaneloverskæringen på den nuværende Teglgårdsvej. Herfra skulle de menige selv gå ud til lejren. Det skete under afsyngelsen af *In der Heimat*, som var tyskernes modstykke til englændernes *Tipperary*.

Officererne og de hårdt sårede blev sat af ved Bækkelund station. De sårede blev afhentet af to hestetrukne vogne og en motorambulance.

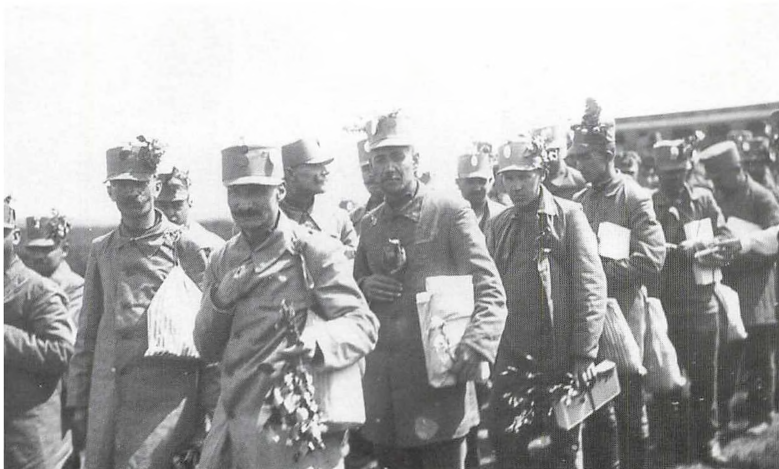
»De Jydske Kvinders Automobilambulance« er kørt ind i lejren og danske soldater bærer en såret bort. At lejren gav anledning til nysgerrige besøgende er tydeligt, der er flere herrer og endda en dreng i matrostøj som kigger på.

Den sidste var stillet til rådighed af *De jydske kvinders automobilambulance*. Officererne blev tilbudt charabancer, men de fleste valgte dog at tage turen til fods. Alle senere transporter til og fra lejren skete alene fra Bækkelund station. Her var det nemmere at sikre en hensigtsmæssig afspærring for de mange nysgerrige tilskuere.

Ved indgangen til lejren var der opstillet en flagallé af marineflag, og fangerne blev her budt velkommen af kontreadmiral Zachariae med ordene: *Velkommen hertil. Jeg håber De befinder Dem vel, og jeg ønsker og håber at De alle må genvinde Deres helbred herude.*

Den tyske koloni i Danmark havde sørget for blomster og pakker, og den tyske militærattaché, Kurt Freiherr von Reden, bød også velkommen. Disse pakker, eller »kærlighedsgaver« som de blev betegnet, havde et blandet indhold: Et billede af det unge keiserpar, bøger, skrivematerialer, tobak og cigaretter, spejl, sæbe, kam, tandbørste og lommetørklæde. Gaven var selvfølgelig ment som en venlighed, men mange af fangerne havde rent faktisk kun det tøj de gik og stod i, da de kom til Hald. Deres personlige ejendele var i mange tilfælde »forsvundet« under deres »odyssé« gennem Rusland.

Viborgenserne fik også en oplevelse ud af dagen. De var i stort tal mødt op og kunne bl.a. få et glimt af en kaptajn fra de berygtede tyske

De menige er lige trådt ud af toget som anes i baggrunden. De har alle fået en buket blomster, hvoraf nogle er sat op i kasketten. De bærer alle en lille papkasse, den såkaldte »kærlighedsgave«.

dødningehusarer, flotte officerer med medaljer og farvede kravespejl repræsenterende regimenter bestående af kroater, slovenere, tjekker, magyarer, polakker m.v.

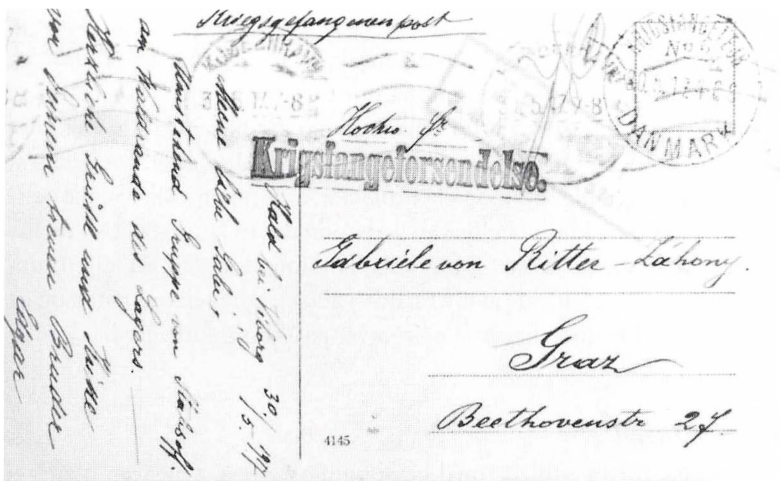
Havde man ikke selv været ude til ankomsten, var der ingen grund til fortvivelse. Fotograf Munksgaard fra Viborg havde for Pressens Illustrationsbureau sikret sig eneret til at fotografere i og ved lejren, og dette monopol udnyttede han til en række postkort og et fotohæfte.

I lejren

Efter et bad, tilbragte fangerne de næste tre dage i karantæne. Tiden her har bl.a. gået med at udfylde et fortrykt kort med følgende tekst:

Ich bin aus russischer Gefangenschaft nach Dänemark ausgetauscht worden und befinde mich im Internierungslager Hald bei Viborg aus Jütland. Mein Befinden ist ... Alle Postsachen an mich sind portofrei und müssen die Ausschrift tragen: Kriegsgefangensendung Dänemark. Ich Wünsche: ...

Kortet blev afsendt fra lejrens posthus, som havde eget stempel, og var i flere tilfælde første livstegn i månedsvis til familien.

Postkort sendt fra Hald med lejrens eget stempel.

De tre dage soldaterne skulle holde sig under dynerne gik med lægeundersøgelser. Det var ikke de store synlige krigsskader fangerne led af. Men de mindre synlige kunne være slemme nok endda. Der var mange med nervøse lidelser. Oplevelserne i skyttegravene og efterfølgende op-

Et kig ind på postkontoret.

hold i russiske krigsfangelejre havde gjort nogle bange for tordenvejr. Mange havde hjertelidelser og tuberkulose. En del havde skudsår og mange led af lammelser i lemmerne, fordi de havde været for tæt på et granatnedslag. Det var derfor ikke den kirurgiske afdeling, der blev mest benyttet; der blev også kun foretaget to amputationer. Men det var jo også den bærende idé ved hele projektet, at fangerne ikke skulle være mere syge end de kunne helbredes ved opholdet i Danmark. Det de fleste behøvede var ro, hvile og venlig behandling. I al den tid lejren fungerede var der syv tilfælde af svær sindssygd, flere selvmordsforsøg og 20 dødsfald. De døde ligger alle begravet på Viborg kirkegård.

Bevogtningen

Det danske forsvar stillede med bevogtningsstyrken. Opgaven blev lagt i hænderne på 2. Jydske Brigade, der udkommanderede 29. bataljon, ialt 120 mand. Som kommandant virkede oberst Giersing, der samtidig også fungerede som lejrleder.

De menige, der forrettede vagttjeneste ved Haldlejren, gik ind til en forholdsvis fredelig periode i aftjeningen af deres værnepligt. På trods af det utraditionelle tjenestested, var det dog ikke alle sider af tjenesten, der

En del af bevogtningsstyrken fra 29. bataljon, 2. Jydske Brigade, foran hovedvægten.

var lige behagelige og flere forhold faldt danskerne for brystet. I den første tid måtte de f.eks. hjælpe til ved kartoffelpilning, afhentning af tøj, slæbe møbler m.m. De skulle også forrette oppassertjeneste for de internerede officerer: pudse støvler, vaske gulve og rede senge. Specielt oppassertjansen var svær at sluge, og det blev da også ændret hen ad vejen. Et andet punkt var selve indkvarteringen. Den foregik i *trange mandskabsbarakker med små vinduer, som næppe lod solens stråler trænge igennem*. Det punkt måtte man renoncere på, men etagesengen der oprindeligt var opstillet i tre etager, fik soldaterne efter forhandling pillet den øverste etage af.

Fritid var der nok af. De soldater, der havde vagt fra kl. 22.00-8.00 fik fri næste dag. Muligheden for fritidsforhold var få, men Soldaterhjemmet kunne jo altid frekventeres. Det var indrettet af soldatermissionær Jensen fra Viborg, og de tjenestegørende ved lejren havde selv bidraget økonomisk til inventaret. Her fandtes bl.a. læse- og skrivestue og et lille udsalg af diverse fornødenheder til soldaterne: Tobak, aviser, skrivepapir o.s.v.

Fangeliv

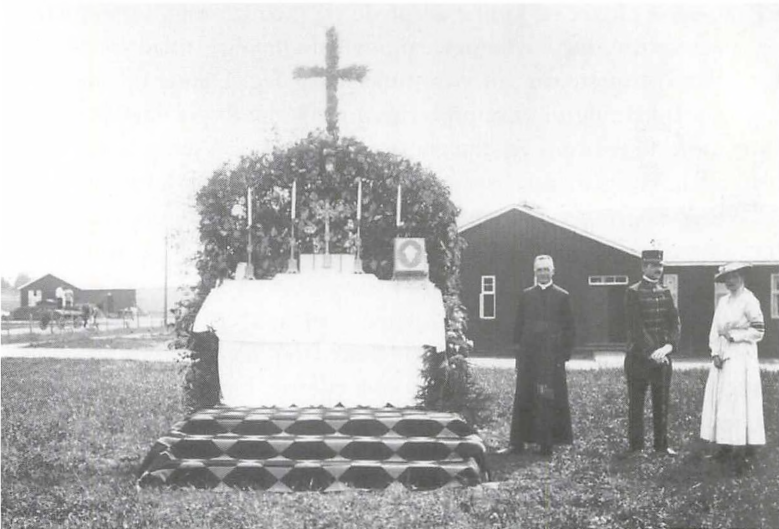
Dagligdagen for fangerne var lagt i faste rammer. De menige havde endda decideret pligter: Brændehugning og stabling af tørv, rengøring af gryder og pander, kartoffelskrælning og gulvskrubning. Officererne havde ingen pligter og kunne adspredte sig med læsning, brevskrivning og spadsereture. De havde også, modsat de menige, tilladelse til at gå frit i den nærmeste omegn visse timer hver dag. Denne udgang uden vagt gav anledning til visse problemer. De stolte krigere havde gjort et stort indtryk på byens og omegnens unge piger, ja Viborg Stifts Folkeblad refererer ligefrem at *endda piger fra det bedste borgerskab cykler derud*. Disse damer, der drev om ved officerslejren medførte forargede læserbreve og til sidst måtte Viborgs politimester gribe ind og nedlægge et forbud mod deres ophold ved lejren.

Efter de første ugers ophold i lejren, hvor nerverne var faldet lidt til ro, er tiden nok begyndt at falde de fleste lang. De var trods alt stadig i »fangelejr« med de begrænsninger det medførte. Det søgte den østrigske stat at råde bod på, og havde sendt fem barakker til Hald. Sammen med barakkerne fulgte pastor C. Shair, som før krigen havde ledet arbejdet med at opbygge beskyttede værksteder i Wien. Barakkerne blev indrettet til vidt forskellige formål. En blev benyttet til kirke (brændt i 1932) hvor man havde indrettet »kapeller«, så der kunne afholdes katolsk, pro-

Unge prøjsiske flyvere, nogle i ridestøvler, andre med gamachebukser. Ikke underligt at de unge soldater fik pigerne fra Viborg til at cykle til Hald.

Pastor Shair ved siden af alteret pinedag 1918.

testantisk og jødisk gudstjeneste. To af barakkerne indeholdt værkstedsaktiviteter: skrædder-, snedker-, maler-, og bogbinderværksteder. Den sidste barak indrettedes til hotel. Her var 25 værelser hver med 2-3 senge, fælleskøkken, konversationsværelse, badeværelse og foran det hele en dejlig veranda. Den blev benyttet af pårørende der gennem brevveksling havde fået kontakt med deres fædre eller sønner. Når de enten fra Berlin eller Wien havde fået tilladelse til at rejse herop, boede de her. Nærmeste indkvartering ville ellers have været i Viborg.

Det er formodentlig en af pastor Shairs andre ideer, at man skulle kunne modtage undervisning i de elementære skolefag. Vist er det, at en del fik timer i regning, stenografi, stavning og sprog.

Adspredelser i Haldlejren

Ser man på mange af de postkort, der blev trykt med motiv fra Hald lazaretlejr, findes der en hel serie med kunstfærdige haver. Man må nok se haverne som udtryk for en rastløshed blandt fangerne, som ikke kunne komme til udtryk ved de tilbud om aktiviteter der ellers fandtes i lejren. Foran mange af de meniges barakker skød de kunstfærdigste haver op. Ja, det udviklede sig til en helt »Haldspecialitet«. Haveanlæggene bestod af tegninger og ornamenter dannet af bede, sand i forskellige nu-

Stolt har havekunstnerne taget opstilling omkring Christians X's monogram og to dannebrogssflag.

Officerernes orkester.

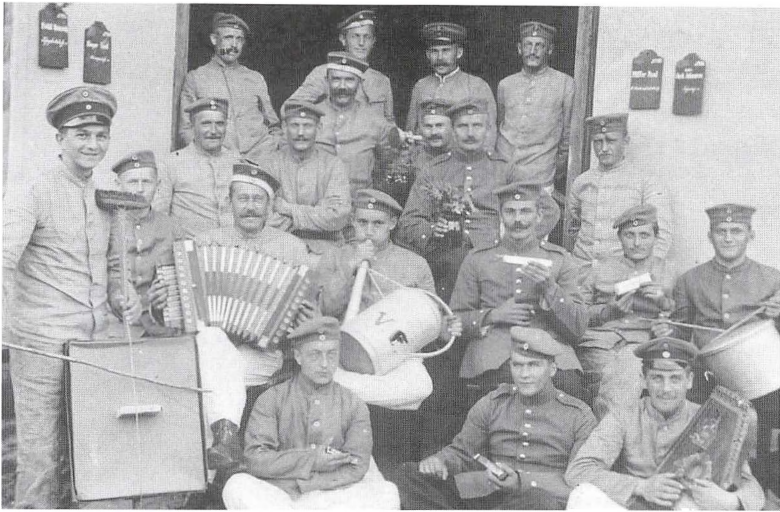
ancer, knuste teglsten og flasker, sten, kalk og hvad der ellers var for hånden. I sommertiden blev der hentet blomster, planter og småtræer fra de daglige gåture i egeskoven. Det med at benytte træer fik nu en brat ende. Efter henstilling fra skovfogeden måtte lejrledelsen nedlægge et forbud mod den form for havepryd; store dele af underskoven var da fjernet.

Den lokale afdeling af Røde Kors søgte også at adspredde de internerede. De arrangerede udflugter til Hald sø og Bækkelund, biografbesøg i Viborg og udvirkede at regimentsmusikken kunne spille for en begejstret tilhørerskare hver 14. dag.

Kongeligt besøg blev det også til. Prins Valdemar, der selv var aktiv i krigsfangearbejdet, aflagde visit i nogle timer og underholdt sig med de internerede.

Lejren havde to biblioteker, et tysk og et ungarsk-slavisk. Der blev endvidere udgivet en fangeavis *Lagerbote*. Spalterne fyldtes primært med artikler om fangerne interne forhold, men den forsøgte også at fortælle om dansk kunst og kultur, så fangerne på den måde lærte lidt mere om det land, de opholdt sig i.

Der var endvidere rig mulighed for at dyrke musik og sang. Både menige og officerer havde flere orkestre og sang-grupper, og de underholdt bl.a. ved den østrig-ungarske kejsers fødselsdag.

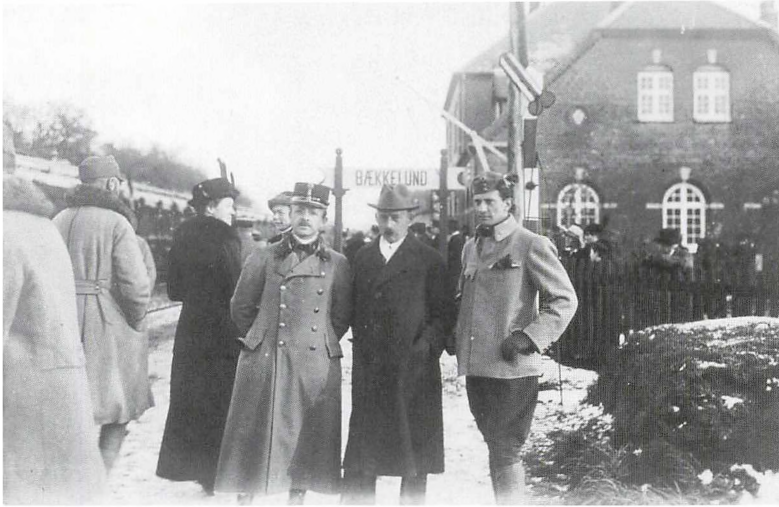
De meniges orkester.

Festdage

Kejserens 30 års fødselsdag den 17. august 1917 blev festligholdt efter alle kunstens regler. Dagen startede kl. 9.00 med feltgudstjeneste. Kl. 12.00 spiste man festmiddag og kl. 15.30 var der fest i det grønne. En til dagen opført udendørs restauration sørgede for noget godt til ganen, mens de forskellige orkestre og sanggrupper underholdt fra en blom-

Fra keiserfesten.

Bækkelund Station. Hjemrejsen er nært forestående. Uden for hegnet anes nysgerrige danskere.

sterprydet scene. En dilettantforestilling var det også lykkedes at stable på benene. Hermed var dagen forbi for de menige. Officererne kunne se frem til endnu en festmiddag i det med blomster og flag pyntede kasino. Her var oppasserne stillet op i deres i hvide messeklæder, parate til at modtage aftenens gæster kl. 19.00.

Juleaften 1917 blev selvfølgelig også festligholdt. Der var juletrær hos det danske mandskab, de internerede officerer og de menige. De havde fået tilsendt julegaver fra familier og venner i hjemlandet, og den tyske koloni i Danmark havde også betænkt de internerede med pakker.

Afrejsen

Fangerne var i Hald i en fire måneders periode og man søgte at gøre afrejsen festlig. Aftenen forinden havde man nydt nationalretterne og her til et glas mørkt øl. Den store spisesal var festligt pyntet, og alle der havde tilknytning til lejren blev inviteret. Underholdningen sørgede man selv for med sang, musik og folkedans afvekslende med fejende wienerwalse, hvor sygeplejerskerne fik sig en svingom.

På selve dagen bar soldaterne små buketter, bundet omkring et Dannebrog, på uniformen.

Da det fjerde hold var på vej mod hjemlandet skete der noget i et un-

Konfiskerede varer. De blev solgt på auktion og pengene skænket til børneinstitutioner i Viborg.

garsk lazarettog. Togstammen bestod af 100 senge og 500 siddepladser og afsluttedes med en komplet indrettet operationsstue.

Inden toget kunne sætte sig i bevægelse, var der lige en ubehagelig formalitet. De danske toldere mødte op, og de fik travlt med at tilbageholde toldpligtige varer: Damesko, flere ruller klæde og tvistlærred, sygarn, 1/2 oksehud, fourage, damestrømper, strømpebånd og cigarer. Altsammen fornødenheder der var stor efterspørgsel på i hjemlandet, og som kunne have været rare at give enten konen eller kæresten som hjemkomstgaver. Efter inspektionen blev der givet signal til afgang og toget satte sig i bevægelse sydpå.

Snart var lazaretlejren i Hald kun et behageligt minde.

Slutning

I løbet af forsommeren 1918 blev de sidste fanger hjemsendt, og i september nedlagde formanden for den danske regeringskomite sit hverv. Selvfølgelig efter at have afsluttet regnskabet.

Lejren lukker. Et af de sidste billeder med både fanger, danske soldater, sygeplejersker og læger, der er taget mens Hald husede lazaretlejren. Nogle dage efter var alle barakkerne tomme.

Herefter blev der stille i lysningen i Hald Egeskov.

Første kapitel i historien om de røde barakker havde fundet sin afslutning. Der gik dog kun kort tid før nye grupper af soldater fra den 1. verdenskrig bankede på døren. Allierede krigsfanger, der enten var flygtet eller løsladt fra tyske krigsfangelejre, var på vej hjem til Frankrig, England, Belgien eller Rusland. Det fortællers ved en anden lejlighed.

Soldatens Tak til Danmark

Mel.: Paa Sjolunds fagre Sletter.

Du Ungarns fjerne Slette,
Du er mit Hjemlands Jord;
men nu har Krigen Raset
og draget blodig Spor.
Saa mange stolte Minder
er sønderknust i Grus,
og Ruslands Ulve tude
omkring min Moders Hus.

Fra Skyttegravens Trængsel
og Frontens skarpe Ild,
og saa til Død og Fængsel
paa Sibiriens Ismark vild,
Du Nordens blonde Kvinde,
mon ej du bad en bøn
til Herren i det høje
for Ungarus mørke Søn.

Vi syge var og saared'
og laa i Fjendeland,
da kom til os en Hilsen
fra Fredens lyse Strand.
Kom! op til Danmarks Rige,
Til Hald, ved Skov og Sø,
der skal I finde Hvile,
der skal I ikke dø.

I Danmarks stolte Skove
jeg saa en Pige skøn,
hun mig til Velkomst rakte
en Gren af Bøgen grøn.
Du lille, danske Pige,
jeg glemme kan dig ej,
dit Billede mig følger
paa min farefulde Vej.

Naar Fredens banner hejses
trindt paa Europas Jord,
da gælde skal min Rejse
til Landet højt mod Nord,
til Danmarks fjerne Rige
jeg styre vil min Gang,
og til den lille Pige
jeg traf i Bøgevang.

Fra en ungarsk Soldat i Lejren ved Hald.

(Oversat af *J. Palsbo*).

Kilder:

Artiklen er baseret på materiale beroende på Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune: Udklipsamlingen, Dollerup Sogn, Hald. Lazaretlejren i Hald. 1917-1918.

Lagerbote. No. 1 – No. 33 (ikke komplet)

Tidskrift for Det Røde Kors. 5. årg. 1919.

Endvidere er benyttet:

Inge Adriansen: Ivan fra Odessa. Fra Als og Sundeved – Bind 69. 1991.

Bent Blüdnikov. Krigsfanger. Odense Universitetsforlag. 1988.

Der skal rettes en stor tak til museumssekretær Birthe Jacobsen for kritisk gennemlæsning og korrektur.

Jesper Hjermand, f. 1956. Arkivar ved Lokalhist. Arkiv for Viborg Kommune. Artikler i nærværende årbog 1988, 1993 & 1994. Endvidere artikel om tyske internerede i Hald 1940, i P.S. 2. Viborg 1996. Adr. Vordevej 50, Vorde. 8831 Løgstrup.

Optegnelser på en udflugt til Jylland i sommeren 1828

Historikeren og sprogmanden Christian Molbech (1783-1857), der gjorde tjeneste ved Det kongelige Bibliotek i København, foretog i sommeren 1828 en rejse over Århus til Aalborg og videre til Viborg og Randers. Året efter offentliggjorde han sine rejseoptegnelser i »Nordisk Tidsskrift for Historie, Litteratur og Kunst« bind 3 s. 106-163, som på flere måder er et interessant kildeskrift til byens og egnens historie. Dette værk er i dag en stor sjældenhed, men Molbechs skildring fortjener at blive gjort tilgængelig for en nutidig læserkreds, selv om hans sprog til tider er lidt omstændeligt.

Molbech ankom til Århus den 30. juni, men her er kun medtaget hans optegnelser fra Viborg-egnen.

Retskrivningen er normaliseret, men der er ikke foretaget nogen ændringer i teksten, og kun forfatterens egne noter er medtaget.

Min rejse fra Aalborg til Viborg (d. 7. juli) har jeg forlænget ved at gøre en noget mere vestlig omvej til byen *Ulbjerg*, der ligger i Rinds herred, i nærheden af Limfjorden og af Virksund, der skiller dette herred fra Fjends herred. Denne hederejse på 8 mil har jeg tildels gjort om natten, og har vel ikke tabt meget ved det, som mørket hindrede mig fra at se. Aldeles nyt var det indtryk, jeg modtog af den jyske hedenatur, idet jeg ved den gryende dag forlod vognen og gjorde en lang og ensom morgenvandring. En så alvorlig, så fuldkommen tavshed i naturen, en så dyb, af intet spor til mennesker eller til beboelse afbrudt ensomhed, som jeg her fandt på een eller halvanden times vej, har jeg i Danmark aldrig før kendt; og erindringen om lignende egne i Sverige, som jeg har gennemrejst (f.eks. i Småland) er dels nu kun svag, dels er disse svenske egne dog af en anden art, ingen lyngheder, enten mere bakkede, endog bjergrige eller mere sandede. Lyngen, som næsten overalt bedækker de jyske heder, giver, især på den årstid, da den blomstrer, disse gølge egne dog altid et bedre, af plantelivet mere opfrisket udseende, end hvor den nøgne, dybe, med kummerlig græsvækst hist og her bestrøede sand hersker. Det er imidlertid ikke let at give den, som aldrig har rejst i en jysk hedeegn, en klar fremstilling om dens karakter. Sædvanlig tænker man sig den vel som en jævn og bar sandegn med ringe vegetation; men jævnhedens idé må man for det første lade fare. Bakkeland, vekslende

med dybe dale, udgør i det mindste uden tvivl den betydeligste del af Jyllands heder; og endog de med lyng begroede sletter er sjælden fuldkommen jævne. Derimod ses ikke ofte den nøgne sand; og hvor lyngen står tykt og i frisk vækst, giver den endog et skuffende syn af en rig vegetation. Fremmed er især også disse egnens farvetone. Den på vore øer herskende grønne farve, i dens mangfoldige afskygninger, er her næsten forsvunden; i det mindste ved ethvert blik i fjernere afstand, ved enhver videre udsigt. I Nærheden kan en lynghede vel, på en vis årstid, synes temmelig grøn, skønt aldrig lysegrøn som det unge græs eller løv; men i nogen afstand forsvinder denne farve og går over i det brune; og ganske mørke eller sortebrune viser sig de fjerne, høje lyngbakker, hvorved de skuffer det uvante øje, der i vid afstand kan antage dem for at være bevoksede med tykke skove.

Med nogen møje fandt jeg, med en i egnen fremmed køresvend, vejen til Ulbjerg, da vi efter noget over 6 miles rejse ved Hoslev Mølle havde forladt den temmelig gode landevej fra Aalborg til Viborg. I en øde, sparsomt beboet og lidet dyrket egn i Rinds herred overraskedes jeg dog ved at finde enkelte pletter omkring et par byer godt opdyrkede; ja endog bygagre, der stod i den skønneste vækst. Ensomt, imellem nogle vidt spredte bøndergårde i byen og fjernet fra kirken, ligger Ulbjerg præstegård, hvis udvortes anseelse heller ikke var i stand til at vejlede mig til at finde den. I Sjælland ville man kalde dens indre huslejlighed højst ringe, ja ussel; her i landet er den langt fra at høre til de sletteste. En temmelig betydelig, vel dyrket have, med ikke få store træer i god vækst, giver den endog en herlighed, som jeg allerede har lært at vurdere i en hedeegn. I øvrigt opnåede jeg ikke, hvad jeg havde ønsket, at blive noget nærmere bekendt med egnens beskaffenhed og med folkets art, leveskik, boliger m.m. i denne enlige afkrog af landet, da et stærkt tordenvejr og umådelige regnskyl holdt mig en hel dag længere, end min bestemmelse var, belejret i Ulbjerg præstegård, hvor jeg imidlertid, selv på en så uvenlig dag, ikke fandt et eneste øjeblik, hvori jeg fortrød at have taget en omvej, der førte mig under denne tarvelige, ensomme boligs tag.

For resten var det, jeg her kunne erfare om egnens økonomiske tilstand, ikke meget glædeligt. Agerbruget drives på en slet og højst ufordelagtig måde; og da fiskeriet også her var en hoved-næringsvej, er mange familier i disse sogne allerede på vejen til armod ved den almindelige skade, som en stor del af Jylland har lidt ved Vesterhavets indbrud i Limfjorden ved Agger, hvorved vandet i fjorden allerede er blevet i den grad salt, at kreaturerne ej vil drikke det, og næsten alle ferskvandsfisk,

der i en så rigelig mængde fyldte fjordens vestlige vande, er døde, mens hidtil endnu få eller ingen saltvandsfisk er kommet i deres sted. Når man kender noget til omfanget og vigtigheden af fiskeriet i Limfjorden, som det endnu for få år siden, og allerede i *Saxos* tid var,¹ og ved, hvor mange af Jyllands indbyggere, det gav næring, og hvor mange tusinde andre tilgang til et billigt fødemiddel: kan man ikke andet end dybt beklage det uheld, som en naturvirkning har bragt over landet, hvilken nogle, af mangel på kundskab om de lokale forhold, har villet anse for velgørende, uagtet den hidtil, uden ringeste fordel, ikke har medført andet end forarmelse, tab og skade – og det en skade, der ikke blot umiddelbart rammer den mængde af kystboere, som drev fjordfiskeriet, men en stor del af det øvrige land, hvor ål og anden tørret ferksvandsfisk fra Limfjorden var en handelsartikel. Noget vil vel det tiltagende sildefiskeri, så længe sildens mængde holder sig, kunne bøde på hint tab; men næringen af dette fiskeri tilfalder for en stor del andre egnes kystboere ved Limfjorden, end de, for hvilke f.eks. ålefiskeriet var en hovednæring.

Rejsen fra Ulbjerg til Viborg (3 mil) som jeg gjorde med præsten hr. N. Deichmann, førte mig gennem kirkebyerne Låstrup og Skals og gennem en yderst bakket egn, hvor heden dog er blandet med enkelte, nogenlunde opdyrkede strøg, især omkring byen Skals. Denne vej, som dog er en slags landevej fra Viborg til Løgstør, er den sletteste, jeg nogensteds her i landet har kendt, og få steder uden for Danmark har jeg vel prøvet nogen værre. Hvorledes man forår, efterår og i sludvintre kan færdes på denne vej, som midt om sommeren knap var at passere, må jyderne forstå. På to steder kom jeg igennem dybe hulveje, af hvilke den første og kortere befandtes så snæver, at begge hjulnav bogstaveligen berørte bakkens sider. Således har man her i det mindste den fordel, enten slet ikke at kunne vælte, eller dog uden fare for de rejsende – men desmere for vognen. Den anden hulvej, som er mindre snæver, men dybere og meget længere (jeg mener henved 300 alen eller mere) og går

1. In *Julia Sinus*, qui *Lymicus* appellatur, ita piscibus frequens existit, ut non minus alimentorum indigenis, quam ager omnis exolvere videatur: er *Saxos* ord i hans fortale. Om fiskeriets fordums vigtighed i Limfjorden kan bl.a. (foruden Lybeckers »Betragtning over Fiskene og Fiskerierne i Alm. og fornemmelig i Liimfjorden«, 1. hefte, Kbh. 1792) efterses Aagaards Beskrivelse over Thye, s. 37-42- Schades Beskr. over Øen Mors, s. 317 o.f.

imellem langt højere bakker, har navn af *Skals Hule* (eller efter den jyske udtale *Skals Huol*, thi, som bekendt, forvandles alle slige danske tostavelsesord her, som i England, til een stavelse). Den kan meget vel fortjene at sammenlignes med en bjergvej, og det stærke regnskyl den foregående dag havde ikke alene gjort den så slet, at vi foretrak at gå den til fods, mens kusken tog en omvej med vognen, men havde endog på et par steder frembragt betydelige jordskred. At sådanne jævnlig forefalder på disse høje bakker efter tøbrud og stærk regn, er ganske naturligt. En mere usædvanlig og bedrøvelig erfaring derom gjorde for et par år siden en bonde, der gik op ad hulvejen og traf på en hare, som han selv tog sig for at jage, og som reddede sig ind i et hul eller en rævegrav i bakken. Bonden var blevet så hidsig på sin jagt, at han krøb ind i graven efter haren, men et jordskred, frembragt ved denne bevægelse, styrtede over ham, og man fandt ham noget efter kvalt og kun med fødderne uden for jorden. En lignende begivenhed, der for ikke længe siden på et andet sted i disse egne skilte to mennesker ved livet, lader sig ikke vel fortælle.

Ikke længe efter hulvejen ved Skals fulgte et andet, for rejsende vel på en måde mindre besværligt, men stundom mere farligt sted, nemlig en lang vejle, som Skals Å danner i en lavning, hvor den flyder igennem et moseland, og som til visse årstider slet ikke kan passeres, men hvor vandet endog nu, midt i sommeren, ved et par dages regn var steget så højt, at vi kun med nød kunne holde os tørre i vognen, og kun ved hjælp af en meget forsigtig og med stedet kyndig kusk undgik at vælte ned i dybet.

Men hermed var også ende på al ulempe ved denne rejse. Fra Skals går en hedestrækning, som når lige til Viborgs meget vidtløftige, på denne side vel opdyrkede bymark. I en mils afstand sås nu den gamle, højt liggende domkirke at hæve sin store, tvertårnede masse op imod mørke tordenskyer, imens solen på en anden kant herligt belyste de dunkle lyngbakker, med enkelte grønne småstriber (et uvant øje ville tage det for skove, der omgav de små pletter af grønnende agre) omkring Viborg Sø, ved hvis høje bred på hin side Asmildklosters hvide kirketårn rejser sig over denne gårds smukke og betydelige have-anlæg – det eneste, der kan ligne skov eller lund i Viborgs omegn.

Ankomsten til denne by nord fra, gennem lange, bakkede og øde gader, besatte med højst mådelige, forfaldne småhuse, lovede ikke meget, og frembød en mærkelig kontrast til det tæt bebyggede Aalborg, hvor en større folkemængde frembringer langt mere liv og færdsel i de smalle gader.

Højere oppe i byen fandtes dog bedre huse og smukkere gader, oplivede ved en stor mængde, tildels meget rummelige haver med mange og smukke træer. Man ser således imellem gaderne en stor del vidtløftige eller af haver optagne pladser, og bliver snart var, hvorledes denne ældgamle, berømte, engang blomstrende og vidtløftige stad (som dog endnu tillægges en halv mil i omkreds) er sunket fra sin fordums glans, hvoraf den kun har beholdt få erindringer og færre minder tilbage. Selv den forud, ved store skovstrækninger herlige omegn har øksne i den usle vindesyges hånd berøvet dens skønneste prydelse. Mørk og alvorsfuld sørger også den, ligesom tusinde andre lyngklædte egne i Jylland, over det, den har tabt for århundreder eller for stedse, ved en enkelt slægts eller en enkelt mands begærlighed. Kun den natur, som mennesket ej kan lægge øde, de mægtige bakker og den venlige, i en lang og smal bue udstrakte sø, som nu i nogle år har haft en vase og en bro til overkørsel (hvor selv *gående* betaler for overgangen) er endnu Viborgs ejendom, som vi ville håbe, at en klogere eftertid atter hist og her vil klæde med skovens gavnlige pryde.

Endskønt nu denne fattes, er dog Viborgs høje beliggenhed på et bakkeland, hvis grønnende skråninger søen på den østlige side omslutter, både interessant og pittoresk, hvilket allerede viser sig på den smukke vej ned til broen eller vassen, og endnu mere på hin side af søen, fra det højt liggende Asmild, eller bag denne gård fra det endnu højere land. En del tit omskiftende udsigter til den, på og omkring sine bakker smukt grupperede og ved mange og store haver imellem husene oplivede by, fortjente en heldig malers studium og kunst; thi også her, ligesom ved Roskilde, er det tilfældet, at den over husene fremragende domkirke, med dens smukke tvillingtårne, giver byen og hele landskabet en romantisk eller historisk betydende karakter, hvis højere liv og forstærkede virkning i landskabsmaleriet bl.a. på dette sted falder meget i øjnene. Ligesom man nu vel måtte ønske, at en af vore bedste kunstnere ville gøre denne gamle og berømte stads ydre billede og situation til genstand for en heldig og pittoresk fremstilling, således kunne Viborgs grund, dens gader, torve, rudera, i og over jorden, dens beliggenhed, fordums udstrækning og befæstning og dens nærmeste omegn, endnu, skønt tiden her næsten intet gammelt har levnet, uden *jorden*, give stof nok for en *grundig* antikvarisk-historisk topografs studium og undersøgelse. Det er ingen blot ordklang eller frase, men en vel begrundet sandhed: at Viborg og dens omegn er klassiske steder i Danmarks og Jyllands historie. En alder, som tilligemed navnets oprindelse – *Vebiörg* (*Vebierg*, *Vigbiereg*,

Vibierg) er, som bekendt, dets egentlige gamle form – taber sig i den fjerne sagn-old. Stednavne i egnen, hvis lyd kalder os mytiske personer og oprin fra hin alder tilbage (f.eks. Humledal, Amlets Hede, Normandsdal, Danerlyng;² en historisk bevislig tilværelse som stad i midten af de 10de århundrede (*Suhms* Danm. Hist. III s. 227) og mangfoldige begivenheder i den senere middelalders historie, hvis scene var i og omkring Viborg (således især krigene mellem Knud V og Svend Grathe i det 12te århundrede) ligesom også den omstændighed, at Viborg fra umindelige tider, lige indtil 1654 har været de danske kongers hyldingssted i Nørrejylland: alt dette i forening giver denne stad en ærværdighed og historisk betydning, som man også har erkendt ved hyppigen at betragte den som hele Nørrejyllands hovedstad. Men knap gives der nogen anden betydende by i Danmark, der har været så uheldig med hensyn til bevaringen af dens historiske mindesmærker. Allerede 1501 og 1567 blev en stor del af byen lagt i aske, og begge disse ildsvåder ramte også domkirken. Endnu større var den, der i 1726 i fire og tyve timer fortærede næsten hele byen og af offentlige bygninger ikke skånede andre end Gråbrødre kirke og domhuset. Hvorledes Viborg, der endnu ved reformationstiden havde 12 kirker i behold, foruden mindre kapeller (D. Atlas IV s. 612) ved disse ulykker og ved andre store trængsler, som den led i kigene under Christian IV, måtte komme i forfald og indskrænkes i størrelse og anseelse, kan man let forestille sig. Ikke alene de omtalte store ildsvåder, men også andre særegne uheld har fortæret og ødelagt alle gamle brevskeber, som endnu efter reformationen var bevarede i byens og stiftets arkiv således, at man ej engang i afskrift har noget privilegium for staden ældre end fra 1440, og at så godt som alle kilder til byens historie i diplomer og dokumenter for længe siden er forgået.³ Denne uheldige skæbne har endog forfulgt de af præsten ved Sortebrødre Kirke Mag. Chr. Erichsen i

2. De nævnes bl.a. i Danske Atlas IV s. 597; og *Danerlyng* er det sted, hvor traditionen vil, at hyldingen har fundet sted (Moth har endog, med denne bemærkning, optaget navnet i sin ordbog). Nogle omtaler en stor sten, der skal findes på bemeldte sted i heden uden for Viborg mod sønden (Krogs samlede Efterretninger om Viborg s. 3). Mit ophold var denne gang for kort, til at besøge disse traditionelle steder og forvisse mig om deres tilværelse og situation.
3. Krog fortæller bl.a. (s. 204) efter Testrups håndskrevne efterretninger, at et gammelt arkiv i flere brevkister bevaredes i det gamle *konventhus* ved domkirken, og disse brevskeber (hvoriblandt skal have været mange, der endnu henlå der i forvaring fra Skipper Clements fejde) blev dels adsplittede og ødelagte, da konventhuset blev forvandlet til en begravelse, dels opbrændt, hvad der var reddet fra undergang, med hele stiftsarkivet i det ny konventhus 1726.

begyndelsen af det 18de århundrede med megen flid samlede efterretninger om Viborg. Hans eget håndskrift brændte ved en vådeild hos Mag. Tychonius, som var præst i Skive, og en del af Mag. Erichsen samlede gamle breve forgik ved Viborgs ildebrand 1726. Det, som endnu kan være at samle til stadens ældre historie, må nu alene eller fornemmelig søges i hovedstadens arkiver.

Men nogle næsten forsvundne minder vil dog endnu kunne opfriskes ved omhyggelige undersøgelser af byens lokaliteter. Jeg har således f.eks. overbevist mig om, at Viborg stads gamle situation og befæstning endnu kendeligen lader sig forfølge og bestemme. Her findes en lang gade, kaldet *Gravene*, som for få år siden ikke var brolagt (og tildels endnu ej er det) og i den sildigste tid er betydelig opfyldt. Ved at forfølge dennes retning kan man, tildels i endnu tilværende højder, spore voldenes strøg uden for byen, som før har haft langt større omfang.

En stor og en mindre bakke nær ved søen, uden for byen imod sydøst, benævnes endnu *Store* og *Lille Borgvold*; og her har uden al tvivl været anlagt en egen, særskilt befæstet borg (da man udtrykkelig ved, at Erik Menved 1313 lod bygge en borg ved Viborg). På Resens gamle grundtegning over Viborg, hvor også byens befæstning endnu er afsat (1677) finder man en mængde gader, stræder og gyder, som nu ej engang kendes af navn, men hvis beliggenhed dette grundrids kan vejlede til at udfinde. Adskillige af disse vidner om, at de har ligget i nærheden af kirker og klostre (f.eks. St. Villads Kirkestræde, St. Ibs Kirkestræde, St. Mogens Kirkestræde, Nicolai Kirkestræde, Klosterstrædet osv.). Den såkaldte *Riddergade*, eller *Ridderstrædet* (som den nu kaldes) er en lang, nu næsten rent ubeboet vej eller gyde, men mærkelig derved, at traditionen endnu beretter, at denne hele strækning har i gamle dage været bebygget med adelens bedste og største gårde i Viborg.

Den eneste gamle, i begge de store ildsvåder 1567 og 1726 sparede kirke i Viborg var *Gråbrodre Klosterkirke*, som indtil for ikke mange år siden endnu var sognekirke for Nørre sogn. Men denne i vor reformationshistorie så berømte kirke har i vore dage haft den samme uheldige skæbne, der synes at hvile over alle kirker i landet af dette navn (f.eks. i Odense, nylig i Svendborg o.fl.). Tårnet er for kort siden nedbrudt, og kirken venter den samme skæbne. Ej engang den navnkundige gamle ligsten (over landsdommeren Jens Nielsen Løvenbalk til Avnsbjerg (D. Atlas IV s.625), som lå på kirkegården uden for den søndre dør, og på hvilken *Hans Tausen* 1526 skal have holdt sin første evangeliske prædiken, er blevet bevaret. Den er bortsolgt, men skal dog (om jeg ikke fej-

ler) endnu være til på en landsbykirkegård eller andensteds på landet. Hvad havde været mere passende, end at denne sten var blevet urørt på sin plads og der, omhegnet med et gitter, bevaret som det eneste endnu tilværende mindesmærke over vor berømte reformator?

Viborg har dog endnu sin domkirke, og om end også den mere end en gang har lidt så meget ved ilden, at man næppe med vished tør sige, hvad og hvor meget der står af dens gamle mure, er dog lykkeligvis et i Norden højst sjældent arkitektonisk monument, den under koret værende kryptkirke (den eneste i Danmark) i fuldkommen og urørt stand bevaret. – Da også de gamle tårne står ved den vestlige ende, er det tillige afgjort, at kirken aldrig har været større. Den hører ikke til de store kirkebygninger, men er en smuk, regelmæssig, i gode proportioner opført korskirke fra det 12te århundrede.⁴ De to høje, ikke alt for brede eller svære tårne, har ligeledes et til kirkens størrelse meget passende forhold og overhovedet noget let og sirligt i deres form; men de fattes ganske spirene, der ville give dem og kirken en fuldendt skønhed.

Af kirkens gamle eller oprindelige arkitektur er i det mindste med sikkerhed murenes og tårnenes ydre form tilovers; fremdeles korets *runde*, udentil med tynde, i granit udhuggede murpiller eller pilastre, ligeledes i halvcirkelens form, prydede udbygning; og endelig kryptkirken. På begge sider af det mellemste af disse vinduer er nedentil anbragt en i granitkvadren udhugget løve i bas-relief; og ved siden af det til samme svarende, mellemste korsvindue, omtrent i højde med pilastrenes kapitæler, ses to, ligeledes i kvaderstenene, men i haut-relief udhuggede hoveder, uden hals, beklædte med en slags hue eller tæt omsluttende hovedklæde.

Efter hvad jeg har set og mindes af kirkebygninger i Danmark og Sverige, hørende til den såkaldte gotiske stils *ældre* periode (tidligere end spidsbuerne), må jeg erklære dette kors udbygning for noget af det smukkeste. Måske vil det i stilen findes temmelig lignende med korets udbygning på Lunds domkirke.

Hvad domkirkens øvrige bygning angår, da udmærker den sig blandt andet ved en blanding af kvadersten, eller hugget granit, og af brændte

4. Den skal være begyndt at bygges under kong Niels henved 1128, og fuldendt under biskop Nicolaus ved 1169 (D. Atlas IV s. 613). Kirkens hele længde er 93 alen 17 tommers. Deraf har koret, fra alteret at regne, 16 al. 4 t. Hele koret indtil skibets østre ende 39 al. 22 t. Skibets bredde, med begge *lavkirker* eller sidegange er 29 al. 5 t. Højkirken selv eller mellemgangen 14 al. Korsets længde er 26 al. 13 t. Kirkens højde omtr. 24 al.

sten i dens mure; men selv udvendigt synes disse oventil for en del at være restaurerede, enten efter en tidligere eller efter den sidste brand, hvorefter også det indre er blevet ganske ombygget eller fornyet, og pillerne har fået moderne former. Højkoret derimod, som med dets runde udbygning er opført helt af kvadersten, ses at være urørt efter branden tilligemed dets underjordiske kirke.

For at give noget rum til denne, også over jorden, ligger højkoret 5 trin ophøjet over det øvrige kirkegulv. På højre side af alteret, hvor det nu (efter den uheldige skik i de fleste protestantiske kirker) står, er *den gamle nedgang* til kryptkirken, af 15, omtrent 1/4 alen høje trin af hugne sten. Dens længde svarer således til højkorets og vil være henved 16 al. Dens sidemure er helt opført af granitkvadre, dens hvælvinger derimod af brændte sten; men det rundhvælvede bueslag mellem pillerne af tilhugget granit. Hvælvingerne bæres af 6 fritstående søjler (4 af granit, 2 af marmor eller en anden forskellig stenart) med ensdannede, afrundede gotiske kapitæler og lignende fod. Foruden de fritstående piller er der 10 eller flere halve mursøjler eller pilastre, ligeledes af granit. På begge sider har kryptkirken to små kapeller med indgang indefra; men disse havde man tilmuret og anvendt kapellerne til begravelse. Man havde desuden mellem søjlerne tilmuret hele rummet i kryptkirken indtil ydermuren og anvendt denne plads til der at opdynge ligkister. Således var de skønne søjler rent skjulte og overkalkede, lig det mellem samme opførte murværk; og man så intet andet af den hele underjordiske kirke end mellemgangen, som desuden var opfyldt med grus og jord i et par alens højde. At denne hele barbariske adfærd er foretaget efter reformationen og sildigere, efter at den såkaldte *vådesang* i kryptkirken var afskaffet (hvilket først skete henved 1630) er let begribeligt. Det var ifjor (1827) at man begyndte det i år fuldførte arbejde at nedbryde det mellem søjlerne opførte murværk, hvorved kirken var forvandlet til en styg fugtig ligkælder, at bortføre alle kister og udrense hele rummet i kapellerne og i kirken selv og restituere dennes hele oprindelige, virkelig skønne form.⁵ Hvor me-

5. At man nylig har nedbrudt et lidet, ved den ene side af koret og kryptkirken tilbygget kapel, er vistnok til fordel for kirkens udvortes, endskønt man i dets sted, for at stive muren, har været nødt til at opmure en betydende støttestøttepille. Men at udvide denne nedbrydelse til alle domkirkens tilbygninger (og navnlig til det meget store, gamle og anseelige, nu såkaldte Jessenske Kapel) vil ej kunne billiges, og næppe engang md hensyn til kirkens mur være rådeligt. Hvor let kan desuden engang findes en bedre og gavnligere brug for så stort og smukt et kapel – som man har vanskelighed nok ved at få nedbrudt, *men aldrig bygger op igen*.

gen fortjeneste den nærværende stiftsøvrighed har af dette foretagende, der har givet os et af de ældste og mærkværdigste arkitektoniske monumenter i Danmark tilbage, vil enhver dansk påskønne, og efterslægten så meget mere, når man erindrer sig, at kryptkirken i Viborg igen kom for lyset omtrent i det samme tidspunkt, da man på et andet sted destruerede et af de ældste og ærværdigste bygningsmonumenter i Norden.

Ved nu at se dette afsondrede, stille, højtidelige sted, hvor den sparsomme lysning også om dagen udbreder en mild og venlig, aldeles ikke skummel dæmring, synes man at få en slags anelse, en indvortes overtydning om den oprindelige bestemmelse af disse særegne, gamle underjordiske kirker, hvor om man egentlig mangler en fuldkommen historisk vished. Man ved, at de kun findes under kirker af en betydelig alder, og at man efter det 13de århundrede ophørte at bygge dem; men endnu har ingen skænket dem en fra den atikvarisk-historiske og artistiske side lige fuldstændig undersøgelse. Den af en nyere, kunstkyndig og lærd forfatter fremsatte mening,⁶ at de i deres oprindelse var efterligninger af de ældste kristnes katakomber eller indrettede til minde om hin gudstjeneste, som man under kristendommens forfølgelser måtte holde i underjordiske huler og kapeller, er i det mindste ikke urimelig. Men det synes tillige, at intet sted kunne ved sin afsondring, stilhed og beliggenhed findes mere skikket til den del af den ældre kristelige gudsdyrkelse, som var indviet til afdødes erindring. Og at kryptkirkerne, som man ved dertil ofte benyttedes, findes også historisk bestyrket ved den eneste af disse bygninger, som nogentid har været indrettet i det nuværende Danmark.⁷ Da Erik Glipping som 1286 blev dræbt i Finderup, en mil fra Viborg, var blevet begravet i domkirken til hvilken han selv havde skænket meget gods for sjælemesser, blev hans vigilier, eller den natlige gudstjeneste for kongens sjæl, indstiftet, og holdtes hver nat i kryptkirken i en tid af over 300 år, ja endog, hvad mærkværdigt er, længe efter reformationen, da kannikerne eller de gejstlige, som hørte til det i Vi-

6. C.L. Stieglitz: *Geschichte der Baukunst, Nürnberg 1827 s. 351.*

7. Man har imidlertid, som bekendt, endnu to danske krypter, og begge i meget gamle kirker i Skåne, den ene i *Lunds* domkirke, den anden i *Dalby* kirke, der også en kort tid var stiftskirke. Kryptkirken i Lund er omtrent dobbelt så stor som Viborgs krypt, men i forhold til størrelsen lavere (6 al.5 t. svensk mål) og ikke så smuk eller sirlig. Dens mål er opgivet mig til 40 alen i længden, og 56 alen (?) i korset. Lunds domkirke selv til 132 alen i den indre længde, 42 alen i den hele bredde, højkorsets indre længde 52 1/4, og dets bredde 18 alen, alt i svensk mål (1000 svenske alen = 946 danske).

borg vedligeholdte domkapitel, måtte holde latinsk gudstjeneste (eller den såkaldte *vådesang*) hver morgen i kryptkirken lige indtil omtrent 1630, da de blev fritaget herfor. Men sangen vedblev dog, og udførtes af en kapellan ved kirken tilligemed 12 skoledisciple, indtil den endelig 1684 rent afskaffedes.

Det er i øvrigt bekendt nok, at kong Erik Glippings grav i højkoret bag det nuværende alter, og foran det gamle, blev ødelagt i branden 1726 således, at for længe siden ingen levning mere er tilbage af kongens med bly overtrukne egekiste, hvori han efter traditionen skal være lagt med sit sværd og den viede hostie i en sølvvæske ved siden. Den nærværende tomme grav med en inskription af *C. Tychonius* er formodentlig opmuret efter branden.⁸ Man viser også endnu i kirken et brystharnisk og en gammel daggert med fæste af jern (Stekemetz) som Erik Glippings, men uden historisk autenti. Disse ting kan lige så vel være levninger af en langt sildigere ridders rustning, der var opsat over hans grav, som man endnu kan finde eksempel på i enkelte kirker.

Man vil ligeledes i domkirken forgæves søge den mindste levning af *St. Kiolds ark*, eller denne 1188 kanoniserede kanniks og Viborgs patrons helgenskrin, som endnu skal have været til 1726 og beskrives af Mag. Chr. Erichsen. Den stod da i det nordlige eller *St. Kiolds* kapel, men skal i ældre tider have været ophængt under korshvælvingen i forgyldte kobberlænker.

Overhovedet er Viborgs berømte domkirke så fattig på gamle mindesmærker som få kirker af lige alder og anseelse i Danmark; og ikke en eneste ligsten af de mangfoldige gamle, her har været (i følge navnene på de her begravede gejstlige og adelige, som endnu vides) er tilovers.

Ved nedbrydelsen af det gamle kapel, tilbygget ved den søndre side af domkirkens kor, opdagedes i en afstand af 2 alen fra kirkemuren af korskets østre side og 4 alen under jordens overflade to murede grave med levninger af et skelet i hver af samme. Disse grave, adskilte ved et rum af

8. Jvf. Krogs Efterr. om Viborg, s. 206. Når det ellers i denne bog s. 207 hedder: »at domkirken straks efter branden 1728 blev *fra grunden af* opført«, er dette uden tvivl for meget sagt. Koret i det mindste må være skånet, og formodentlig flere af kirkens hvælvinger. Hvor stor skade kirken led ved ilden 1501 og 1567 vides ej med bestemthed, men det fortjener at bemærkes, at *skriftestolen*, som brændte 1726, havde Jens Nielsen Løvenbalks og frues Ellen Munks navne og våben, og han døde den 12. februar 1442 (Krog s. 209).

noget over 3¹/₂ alen, havde den i middelalderen ikke usædvanlige form af en oventil lidt bredere kiste, med en tilsætning, der gav hovedet plads, således som også ærkebiskop Absalons blykiste befandt ved hans gravs åbning 1827. I disse grave fandtes derimod, såvidt jeg har erfaret, ingen levninger af nogen kiste, enten af bly eller træ, men ligene må have været nedlagte umiddelbart i den murede grav, der kun var af en halv stens tykkelse. Begge grave havde en længde af 3 alen, foruden tilsætningen til hovedet; den ene oventil 20 tommers vidde, den anden derimod kun 15. Over hovederne af begge lig lå en i muren indpasset flad kampesten. – Om jeg ikke fejler, skal man, ved at nedbryde den i nogen tid sparede fjerde side af Sorø Klosters hvælvede omgang (bekendt under navn af Munkegangen) have fundet en, måske lignende grav under gulvet; men dennes skikkelse og beskaffenhed er mig i øvrigt ubekendt.

Et mærkværdigt og gammelt kunstværk, som jeg så i Viborg, må jeg endnu omtale: den i Sortebrødre (Sønder-sogns) kirke værende altertavle, med ægte forgyldt billedskærer-arbejde og malerier – begge dele uden tvivl et værk af tyske kunstnere fra slutningen af 15de eller begyndelsen af 16de århundrede. Altertavlen (som blev skænket til denne kirke efter branden 1726 af k. Frederik IV, og efter sagnet skal forhen have været i Frederiksborg slotskirke, men uden tvivl oprindelig skriver sig fra en klosterkirke) er både udmærket ved det gode arbejde og ved adskilligt særegent i de forestillinger, den fremviser. Den mellemste *hovedafdeling* indtager korsfæstelsen; i et side-felt til venstre forestilles Kristus, der bærer sit kors, og i det tilsvarende på højre side Kristi gravlægning; neden under disse sidste er anbragt Marias bebudelse og Kristi fødsel – alt i udskåret arbejde. Midt imellem disse er en noget højere afdeling, under korsfæstelsen, hvor man oventil, eller i baggrunden, ser en under en tronehimmel sovende mand, der hviler hovedet på den venstre hånd; og neden under, i samme afdeling, *fire* stående personer i forskellig dragt, der synes at have østerlandsk snit. De holder i hænderne lange, forskelligt foldede strimler, hvorpå er anbragt en skrift med veldannede gotiske kapital-bogstaver, men hvoraf jeg, uagtet disse er tydelige nok, men slyngede i mange krumninger, ej var i stand til at udbringe andet end nogle uforståelige ord eller navne, f.eks. Germilla, Wirga, Weta. Jeg må således overlade andre den nøjere undersøgelse og beskrivelse af denne ualmindelige, smukt udarbejdede og prægtige altertavle, og bemærker kun at alterskabets sidefløje eller døre desuden er prydede med 6 store malerier (uden tvivl af en gammeltysk mester) hvis genstand er optrin af Kristi levned.

Tre dage henrandt, kun alt for hurtigt, i det gamle Viborg, og den sidste af disse tildels på en udfart til kalkgruberne i Dagbjerg. En del interessante genstande og steder, som jeg, i og omkring staden, endnu så og besøgte (f.eks. det indtagende, ved sin herlige beliggenhed og smukke have udmærkede Asmild Kloster, den for få år siden opdagede stenstue i en høj på *Rindsholm* hede, den særdeles vel indrettede, i rask drift bestående klædefabrik *Bruunshaab* med ypperlige engelske og lüttichske karte- og spindemaskiner, overskærer-maskine, farveri og valkemølle, hvilket alt drives ved et eneste vandhjul, foruden valkemøllens, m.fl.a.) må jeg forbigå. Heller ikke synes det vel at høre disse optegnelser til at omtale, hvor kært og behageligt mit ophold i Viborg blev mig, og hvor nødvendig jeg rev mig løs fra en kreds, hvor jeg i midten af det fjerne Jylland fandt den mest urbane dannelse forenet med den mest forekommende velvilje og den venligste gæstfrihed. Men skønt dette vist nok er en gammel og velbekendt erfaring, og skønt jeg dermed ikke kan sige den noget nyt, der engang har været i Viborg, vil det dog ej kunne undre nogen, at jeg må føle en trang til at meddele papiret, hvor venligt og velgørende det indtryk var, jeg modtog fra en by, hvor jeg i så få dage blev kendt, fortrolig og næsten hjemmevant – som om det ikke var første gang, jeg kom der, men som det var et sted, jeg fra min ungdom af årlig havde besøgt.

Man vil lige så lidt undres over, at det gjorde mig ondt selv på stedet at erfare, hvad jeg dog alt for mange år siden i bøger havde læst, hvor meget også denne ældgamle, for århundreder siden navnkundige stad, har tabt af fordums glans, anseelse, velstand, ja rigdom, af hvilket alt knap en skygge i erindringen er tilbage. Men stæder har, som riger og som det enkelte menneske, deres skæbne; og idet vi beskriver dennes omskiftninger i historien, må vi ikke blot sørge over, hvad der er tabt (thi ikke altid i det mindste var dette værd at leve og vare bestandigt), men også ønske og håbe, at lykkeligere perioder kunne afløse de ringere og mindre heldige. Hvor meget var det således at ønske, at Viborg, hvis beliggenhed dertil gør det så skikket, ved passende fabrikanlæg på stedet eller i omegnen, kunne blive ophjulpet fra den økonomiske side, og at f.eks. en større mængde af Jyllands vigtige produkt, ulden, af indenlandske hænder kunne blive forarbejdet og forædlet. Men også, at dette sted engang kunne blive, hvad allerede *Christian den Fjerde* havde tænkt på at gøre det til:⁹ sædet for en højere videnskabelig stiftelse og et mid-

9. Denne konge havde i sinde at stifte et *gymnasium* med 4 professorer i Viborg, hvortil fundationen af 25. okt. 1636 alt var færdig, men som ej kom til udførelse (D. Atl. IV s. 634).

delpunkt for åndelig oplysning i Jylland, der ulige mere end Sjælland trængte til en stiftelse som Sorø Akademi, og hvor en sådan uden tvivl ville være langt mere på sin plads, når man især vil se på det, der skulle være dens hoved-øjemed: at sprede kultur, forædlende dannelse og oplysning i en vid kreds af de kommende slægter.

Men denne genstand er det ikke sted til her at behandle. Derimod må rejsen til *Dagbjerg* med et par ord erindres. Denne by ligger to mil vest for Viborg, og vejen derhen går gennem en egn, der i vor historie har megen mærkværdighed. Midtvejs mellem Viborg og Dagbjerg, men en halv mil mere sydlig, ligger kirkebyen *Finderup*, hvor Erik Glipping på jagten havde taget nattely i en lade og der blev myrdet af marsk Stig og hans tilhængere 1286. En halv mils vej fra Finderup i sydøst og lidt over en mil fra Viborg ligger den gamle herregård *Hald Slot*, som er en af de i den sildigere middelalder navnkundigste gårde i Jylland, hvor af også det forrige Hald amt havde sit navn. Et længere ophold ved kalkgruberne, end jeg havde beregnet, var især årsag i, at jeg ikke kom til Finderup og Hald.

Det kan vel også fortjene at erindres, at man på vejen til Dagbjerg fra Viborg kommer forbi en by (jeg mener det var Ravnstrup), som er den eneste i hele Jylland, hvor bønderne endnu på deres hedeland holder geder som husdyr. To til tre hundrede af disse dyr holdes af nogle få gårdmænd, som godt skal have deres regning derved og alle er velhavende. Hovedproduktet, foruden kødet, er en ret fed ost, som roses for dens godhed, især når den overgømmes et halvt års tid.

Egnen ved *Dagbjerg* er mærkværdig ved dens mange og meget høje bakker, ved dybe hulveje og dale mellem bakkerne,¹⁰ og i særdeleshed ved det udtømmelige rige forråd af kalksten, som her, såvel som i nabosognet *Mønsted*, i forskellig dybde under overfladen udgør jordbunden. Disse sogne er derfor den eneste egn i Danmark, hvor bønderne fra umindelige tider, skønt uden al anvisning til rigtig bjergbygning, har hugget kalksten, ikke i dagen, men i virkelige *stoller*, eller meget sænkedegruber under jorden. Af disse er en del så gamle og vidtløftige, at f.eks. den før såkaldte *Kiær's Grube* i Dybdal – som, efter at Hs. Maje-stæt Kongen i året 1826 havde befaret den, har fået navnet *Kongens*

10. En dyb dal eller hulning på præstegårdens mark, hvor den ny kalkskakt er anlagt, fandt jeg af en så besynderlig regelmæssig form, at man knap vil antage den for naturlig, endskønt den dog sikkert er det. Den ligner ganske et meget stort udgravet firkantet vand-bassin med stejle jordsider, men er dog fuldkommen tør på bunden.

Grube – har een stolle, der er noget over 300 alen lang. Disse gamle gruber, hvis stoller ofte går een over den anden og har mange sidegrene, kan derfor ingen besøge uden vejledning af en sagkyndig hugger; og selv disse kunne, når deres lys gik ud, i adskillige stoller have ondt ved at finde tilbage. Det var den omtalte grube, hvor jeg, for at bruge et bjergmandsudtryk, for ned, skønt nedfarten kun er en ret bekvem nedvandring. Gruben ligger i en romantisk skøn egn, den dybe, vilde dal (som med rette fører sit navn) er omgivet af høje, mørke, kratbevoksede bakker; og man stiger ned ad en betydelig hulvej, indtil man kommer til den i dybet sænkede tragt, som er grubens åbning, og hvor man først stiger ned ad en i jorden med flint og grus dannet trappe, indtil man kommer til den egentlige stolle, som, mere eller mindre horisontalt, snart sænket under den vandrette linje, snart hævet i skråning over denne, er hugget i kalkstenen. Denne stolle er for det meste 3 til 4 alen, men dog undertiden kun et par alen høj, således at man på nogle steder ikke kan gå oprejst. I øvrigt er gangen her bekvem, luften god, og vand eller fugtighed spores næsten ikke. Man kan let tænke sig, at bønderne, som bestandig uden al anvisning på egen hånd har anlagt og drevet disse gruber, ikke altid gør det på en måde, som erfarne bjergfolk ville billige. Således er det bl.a. en fejl, at de driver stollerne meget uregelmæssigt og ikke har kort over dem, hvorfor arbejderne tit ikke ved, hvor de er under jorden. Og da adskillige gruber ligger meget nær ved hverandre, sker det undertiden, at een hugger ind i den andens grube. Tillige er den måde, bestandig at gå frem i en meget nær horisontal retning og uden at kunne hugge stenen i store masser på eet sted – dels for arbejdets lettelse, dels af frygt for usikkerhed og nedstyrtninger – forbundet med den ufuldkommenhed: at arbejdet ved at bære den hugne kalksten op af dybet bestandig vokser, alt som man kommer længere frem under jorden, og denne transport tillige bliver mere kostbar ved mængden af lys, som må brændes i stollen. Man søger derfor vel tit at give stollerne nye sidegrene, at føre disse noget højere op eller dybere ned, men bringer derved til sidst mere og mere uregelmæssighed og forvirring i de gamle gruber. I øvrigt hugges stollerne uden tvivl (hvilket vel også den lange erfaring måtte give¹¹) på en ret ordentlig måde; og

11. Næppe ved man noget historisk om, hvor længe disse kalkgruber har været drevne. I D.Atlas IV s. 592, hvor gruberne og måden at drive dem på (ganske som den nuværende) beskrives, meldes intet om deres alder. Allerede i denne beretning siges der at være gruber, som har meget over 300 alens længde.

uagtet de ovenanførte mangler, sker dog meget sjælden nogen nedstyrtning eller ulykke. Den almindelige fremgangsmåde er, at man først ligesom i en tragt sænker gruben, til man når kalkstenen, og derpå endnu så dybt, at man har et tilstrækkelig fast lag af denne over hovedet. Hvor man nu i stollen træffer på god sten og har et belejligt sted, der hugger man ind til siden og danner en såkaldt *kove*, eller en større og højere hule eller hvælving i stenlaget, hvor man da bliver ved at hugge så længe til man enten frygter for nedfald eller mærker noget til en vandåre. Disse er overhovedet ikke hyppige eller meget rige i stollernes sædvanlige dybde (og man har dem fra 30 til 50 alens lodret dybde under jordfladen, uden at man nogensteds har hugget kalkstenen igennem).

Hvor huggeren mærker *røde* i koven dvs. spor til en vandåre, der sædvanlig farver stenen mere eller mindre rød, drejer han straks til siden, eller som det her kaldes »går af vejen for røden«. Flintestenen, som i mængde findes blandede med *blegen* dvs. kalkstenen, udhugges af denne og bruges dels til at danne piller under hvælvingerne, dels opstables den ved siderne i stollen. Under jordlaget, og inden man når den gode materie eller kalkstenen, ligger i forskellig højde et lag af kalkgrums, sammenæltet med sand og små flintesten. Dette lag kaldes her *ur*, og hvor man når denne i en stolle, må den sænkes dybere, da uren dels ikke er brugelig til brænding, dels er et mere løst stratum, og stollen kunne udsættes for at styrte sammen.

Da den hidtil brugelige måde, hvorpå bønderne i Dagbjerg og Mønsted driver deres gruber, vistnok har mange ufuldkommenheder og en forøget besværlighed ved den lange vej, som den vundne kalksten ofte må *bæres* med hænderne, fandt Hs. Majestæt Kongen, der for to år siden besøgte dette i Danmark mærkelige anlæg, det værd, at befale en undersøgelse af stedets og grubernes beskaffenhed, som 1827 blev foretaget af to sagkyndige mænd (lektor *Bredsdorf* og kontrollør *Sunne* ved gibsværket i Segeberg). I følge heraf, og tildels ved hjælp af en tilstået understøttelse, er 1827 på sognepræsten hr. *Friises* mark begyndt anlægget af en, efter en rigtigere metode indrettet kalkgrube, uden at dog grunden ved jordboret blev undersøgt.

Man har drevet en lodret kredsgrube eller *skakt* i 20 alens dybde, thi så dybt måtte man her gå ned, inden man stødte på kalkmaterien; og denne runde skakt er gensat med dertil indrettede brændte formsten. Oventil er gruben indfattet med en ramme af tømmerværk, og et gangspil med tag over indrettet til at opvinde kalkstenen. Ved at lade mig nedhisse i gruben fandt jeg i denne omtrent $1\frac{1}{2}$ alens vand; og ved

denne, af en dog næppe betydelig vandåre bevirket hindring, var hr. Friis blevet standset i arbejdets fortsættelse, og ingen stolle var endnu drevet ind til nogen af siderne. Skønt det vel havde været ønskeligt, at man til denne grube havde valgt et sted, hvor kalkstenen lå mindre dybt, bør man dog ønske og håbe, at dette nyttige anlæg må blive bragt til fuldførelse og den på samme anvendte bekostning ej være spildt.¹²

Jeg så også en af de 15 kalkovne i gang, som haves ved gruberne i Dagbjerg og Mønsted. Disse er byggede mest af kampesten i cylindrisk form, oventil ganske åbne og derved udsatte for vindens og regnens påvirkning, hvilket spilder meget brændsel og mangengang skader brændingen betydeligt, da megen materie bliver ubrændt eller slet brændt. Man bruger til hver brænding omtrent 150 læs kalksten, hvert på to tønder, som i almindelighed giver fra 20 til 30 læs god kalk eller stenkalk, hvert på 5 tønder. Hertil anvendes af brændsel omtrent 80 læs lyng, som gerne betales med brændt stenkalk, 5 tønder for 12 læs lyng, hvis værdi på stedet er 6-7 mark (således henved 3 mark for et læs lyng). Sjældnere bruges tørv, og da 30-36 læs til hver brænding, hvis værdi omtrent er den samme; men formodentlig vil prisen på brændsel stige ved kalkværkerne, da man allerede klager over, at det stærke forbrug af lyng udtømmer det nærmest omliggende hedeland.

Der arbejdes i almindelighed 12-14 dage i gruberne til hver brænding, hvorved da, efter disses forskellige længde, må bruges fra 3 til 8 arbejdere til at bære materien, foruden een hugger i hver grube. Disses antal er i alt 12, hvoraf fem hele gruber ejes af fem bønder. De øvrige otte er delt i lodder, nemlig halvdele, fjerdedele og ottendedele, og har således flere ejere. De er ikke bundne til gårdene eller hartkornet, men kan sælges og købes som særskilt ejendom. En hel grubes værdi anslås omtrent til 2000 rdlr. Antallet af de årlige brændinger ved hver ovn er sædvanlig 4, sjældnere 5, og da hele produktet af alle ovnes brændinger plejer at udgøre 7500 til 8500 tønder stenkalk og 1200 til 2000 tønder slet, ikke gennembrændt eller af vand skadet kalk, som her kaldes melkalk og kun betales med 1 mark tøndens; kan man regne den nærværende årlige værdi på stedet af den producerede kalk omtrent til 9000

12. Jeg har nylig læst en af hr. lektor Bredsdorf meddelt »Efterretning om de seneste Foretagender ved Kalkværkerne i Dagbjerg Sogn« m.m. (Tidsskrift for Naturvidenskaberne, 5.b. s. 336 ff). Dog går denne beretning kun til begyndelsen af skaktens gravning og omtaler ikke, om man siden juli måned 1828 har arbejdet på at tømme vandet og med hvilket udfald.

rldr. i det højeste, hvoraf vel næppe 1/3 kan antages som ren vinding for grubejerne.¹³

Overvejes nu, hvor meget agerbrug og markarbejde lider i disse sogne under grubearbejdet og de idelige kørsler, som dette medfører, kan vindingen af kalkgrubernes drift på den nærværende ufuldkomne måde ikke anses for betydelig og må i økonomisk henseende sættes langt under vindingen ved uldgerning eller strikning i de såkaldte binde-egne.

Det var netop til et sogn i disse egne, hvortil min rejse fra Viborg førte mig. Ligesom jeg forlod denne by med en kær og varig erindring om de behagelige dage, som mit korte ophold der skænkede mig, således ville H.H. hr. biskop *Bloch* endnu forøge sin, mig beviste uforglemmelige velvilje og venskabsfulde omhu ved selv at ledsage mig til *Hjermind*. Blev endog denne rejse os begge mindre behagelig, da vi måtte gøre den erfaring, hvor let man i de jyske heder, endog på få miles rejse, med en ukendt kusk kan fare vild, og med en vogn, der ikke er indrettet efter hedevejene, kan komme i ulejlighed, så glemtes dog snart formiddagens besværlighed, da vi endelig nåede vort mål, præstegården i *Hjermind*.

Her besøgte jeg en mand, hvis minde i Jylland vil vare længere hos efterslægten end mangen erindring, som gemmes i sten. Det er træer og tilkommende skove, som her i egnen og vidt omkring i landet, vil bevare den brave *Bierregaards* navn, når han for længe siden hviler fra utrættelig iver og gavnelyst. Det var mig en sand glæde at se den mand her i middelpunktet af hans virksomhed, hos hvem allerede for over 40 år siden den tanke blev levende: at *skovplantning* ej alene vil være velgørende, men af den højeste nødvendighed for Jylland, i fald nogensinde denne herlige provins skal kunne vinde en del tilbage af det uhyre tab, den har lidt ved skovenes gennem århundreder fortsatte ødelæggelse og udryddelse; i fald nogensinde ly for de fordærlige vestlige vinde skal formilde det skarpe klima og derved fremme de uhyre heders opdrykning, hvor man, hvis Jylland i hvert herred havde en Bierregaard, let om hundrede år ikke alene ville kunne eje skove af millioners værdi, men hvor staten ville inden for sine egne grænser kunne gøre en fredelig og ædel erobring af mange kvadratmiles land og af en med mange tusinde mennesker forøget folkemængde.

13. Disse efterretninger er på stedet meddelte mig af hr. kammerjunker og herredsfoged F. Bülow, som også senere har ladet trykke en tabellarisk udsigt på et folioblad over disse kalkværker.

Det er her ikke sted til at godtgøre, at disse ytringer er mere end en fantastisk drøm, og det er tillige uforment. Enhver med nogenlunde geografisk og statistisk kundskab til Jylland, enhver, som kender de jyske heders omfang og beskaffenhed, og enhver, som tillige ved rejser i landet har erfaret, hvad der kan gøres af hedeland ved flid og rigtig behandling og hvor let skovopelskning i Jylland kan blive, når den drives efter grundsætninger, som rigtig teori og lokal kundskab har fremledet, vil ikke trænge til noget bevis eller nogen vidtløftig udvikling af de ovenfor ytrede meninger.

Men den største fordring, som må gøres til dem, der vil dømme om en genstand, som for Danmarks statsvel er af uberegnelig vigtighed, er denne: at de ikke 40 eller 50 mil borte fra det land, som der tales om, og uden af have sat foden på en jysk hede eller uden at have set en jysk skovplantning, dømmer med den ukyndiges fordom om en sag, hvorom de intet bereb har. Eller dømmer om skovopelskning og hededyrkning i Jylland efter de uheldige og kostbare forsøg, som man for to til tre generationer siden begyndte med på *Alheden*. Det er bekendt nok, hvorfor disse, om ikke rent mislykkedes, dog hverken lønnede arbejdet eller omkostningen. Men den, som vil se, hvorledes træskoler skal anlægges og skove opelskes i jyske heder, han rejse til Hjermland og lade sig føre om, ikke blot i præstens plantager, men til nogle af de allerede talrige opvoksende planteskove på præsters, bønderes og husmænds lodder i Viborg stift, som fra een mands virksomhed har deres udspring; og da først er det tid at tale og dømme om muligheden af tilkommende skove i Jylland.

Jeg kunne denne gang ikke se meget af hr. konsistorialråd Bierregaards umiddelbare og middelbare virksomheds frugter, men jeg så og erfarede nok, for at blive overbevist om denne mulighed. Hans egen skovplantning på præstegårdens hedejord, begyndt for 14 år siden (1814) indtager nu et areal af 7 tønder land, skal endnu udvides til 12 tønder land, og indeholder en herlig opvækst af gran, fyr og lærketræer. Næppe vil man i hele landet kunne fremvise et skov-anlæg af lige alder i bedre og højere vækst end dette; og dette ser vi på en hede, hvor der for 14 år siden intet andet groede end lyng – men naturligvis en hede uden alt for overlig *ahl*, som gør enhver plantevækst med dybere rodsrud umulig. Dette er dog ikke hr. Bierregaards tidligste anlæg. Disse finder man ved herregården *Viskum*, 1½ mil herfra, men hvor jeg ikke kom hen. Her begyndte hr. B. at plante for omtrent 40 år siden, og der ser man nu, i følge hans beretning, *grantræer* af denne alder, som kan give

svære bjælker og holde halvtredje alen i omkreds ved roden. Blandt *fyrretræer* af 31 års alder gives der dem, af hvis rodende kunne saves 7 brædder på 9 tommers bredde og 5 alens længde; og *lærketræer* på 21 år, som kan give bedre bjælker end de fleste, der nu købes til bønderhuse. Det er især dette sidste træ, som hr. B. har fundet villigt til at vokse i den ringeste hedejord, endog frem for fyrren.

Frøskoler og planteskoler, ikke blot for de her nævnte, men for en mængde andre skov- og frugttræer, har hr. B. anlagt i sin have. Disse omringer hele præstegården på tre sider; i havebedene ser man intet andet end små træplanter; og gulerødder, kartofler og haveurter er derimod udviste længere borte, i ny vel dyrket jord – thi her måtte træerne gå frem for alt andet. Disse betydende planteskoler, som hr. B. i en række år underholder med stor umage og bekostning (der i de sidste år dog er lettet ham ved kongelig understøttelse) er ikke blot et anlæg til privat nytte; thi hr. B. er, efter at have i mange år af egen drift og tilbøjelighed opelsket træer for sig selv og sine naboer i egnen, omsider blevet en almindelig *plantemester* for en del af Jylland. Vidt og bredt fra alle kanter kommer nu allerede bønder og husmænd til Hjermind for at hente træplanter og modtage vejledning til at opelske dem; især siden det Kgl. Landhusholdningsselskab for nogle år siden har begyndt ved præmier at opmuntre denne for Jyllands velfærd i høj grad vigtige sag.

Jeg kan her blot anføre, at i året 1826 udleveredes fra Hjermind præstegårds planteskoler 71.000 frugt- og skovtræplanter, hvoraf en stor mængde af hr. B. selv, for at lette vedkommende transporten, blev indpakkede og førte til de nærmeste købstæder, Viborg og Randers. I året 1827 udleveredes 53.000 træplanter, og allerede i 5-6 år har 20 til 30 skovplantninger på 2-5 tønder land hos bønder i egnen været i god opvækst. En enkelt husmand i Hjermind har endog drevet det til 1827 at beplante 6 tønder land med 22.000 nåletræer. I år (1828) mener hr. B. at udleveringen af planter vil stige til 60.000-80.000. Det er således at håbe, især om den alder, som en endnu meget kraftfuld sundhed synes at love den stedse dristige og virksomme mand, vil blive ham til del, at vi allerede om et par decennier vil se mange lyngbakker og heder, i det mindste i Viborg stift, atter at klæde sig med skovvækst; og se en begyndelse til det store foretagende, der vil udmærke landets økonomiske historie i det 19de århundrede lige så meget som jordbrugets begyndte forbedring i det 18de.

Det er ikke blot ved skovplantning, at hr. B. har gavnet i sin egn og vil gavne i en vid kreds; men også for sine eftermænd i præstekaldet har han,

som en duelig og dristig jorddyrker, virket betydeligt. Af en slet udskiftet præstegårds store hedejord på 83 tdr. land har han indtaget 30 tdr. til dyrkning og desuden tillagt en husmand og vogter ved skovplantningen 10 tdr. land ret god jord i nærheden af samme. Han har således forøget præstegårdens avl næsten til det dobbelte, eller fra 6-7 tønder rugs og 5-6 tdr. bygs udsæd til 12 tdr. rugs og 11-12 tdr. bygs og boghvedes, foruden 16 tønders kartoflers udsæd. Allerede for 24 år siden begyndte han med at dyrke kartofler og gulerødder i det store på sin ryddede hedejord; men måtte efter nogle år indskrænke denne dyrkning af mangel på markfred, der overhovedet (for en stor del som følge af slet udskiftning) er en af de største hindringer for agerbrugets opkomst i dette land. Endnu er han dog den eneste i disse egne, der dyrker gulerødder som foderrod og foretrækker dem til denne brug endog for kartofler.

Skade er det, at denne brave mands eksempel ej kan virke mere til agerbrugets forbedring hos almuen, som heri endnu står langt tilbage endog for bønder i andre jyske egne. Men hvo kan undres herpå, når man hører, at uagtet disse byer er *udskiftede*, der har 12-16, i alle verdenshjørner og langt fra hinanden beliggende jordlodder? – Jeg ved ej, om man ikke endog må anse det gamle fællesskab for bedre, end en såkaldt udskiftning af sådan art.

For bønderne i denne egn er derfor deres uldgerning, eller det såkaldte *bindetøj*, hidtil en langt vigtigere næringsgren end agerbruget. Hjerminde by er netop en af dem, der hører til de rette binde-egne. Uden at forsømme deres markgerning, således som den engang er, forfærdiger denne bys beboere, 17 halvgårdsmænd, 13 husmænd og en del inderster, for over 3000 rbdlr. bindetøj (især trøjer) om året til salg, foruden det, der bindes til eget brug. Den i de jyske binde-egne sædvanlige skik finder også her sted; mange bindere samles, for at spare lysning og brændsel, i visse *bindestuer* om en fælles lampe, og her spindes, kartes eller bindes fra en vis tid om aftenen indtil midnat og derover. Fra 5 til 6 års alder begynder allerede børn at binde; og man regner på nærværende tid fra 6-10 skilling som en binders rene fortjeneste om dagen. Fra umindelig tid er denne syssel herskende i og indskrænket til visse herreder og sogne (således f.eks. Hjerminde og Vium, et ikke langt fraliggende sogn¹⁴) uden at den derfra udbreder sig til nabosognene. For det me-

14. Jvf. N. Blichers beskrivelse over Vium sogn, Viborg 1795, s. 178 ff, hvor man også finder en skildring af de karakteristiske træk ved en binde-egn.

ste nyttes den hjemmeavlede uld af egne små hedefår, hvoraf i Hjer-mind holdes omtrent 500 stykker. Antallet af får i dette og de øvrige to sogne (Lee og Hjorthede), der nu hører til Hjermonds pastorat med om-trent 800 mennesker, er i alt henved 1800.

I hr. Bierregaard har jeg ikke blot lært at kende en mand, der med sjældnen kraft, virksomhed og anstrengelse har arbejdet for at fremme nogle af de ædleste vindskibeligheids idrætter i det land, hvor han (ind-født i Sjælland) har levet over 40 år; men tillige en mand, der med streng retskaffenhed og iver virker for sine kaldspligter, og dog altid fra så mangelhåndede sysler finder tid nok tilovers til at benytte sin ikke ube-tydelige og vel valgte bogsamling. Jeg tilstår, jeg havde ventet mig at fin-de en præst, mere fortrolig med jordbrug og økonomi, end med bøger og læsning, og blev overrasket ved at finde en tænkende og belæst mand, der ikke savnede en selv til de nyeste tider fortsat videnskabelig oplysning.

Denne i så mange henseender agtværdige mand er således også et ek-sembl på, hvad kraftig virksomhed og et arbejdsomt levned formår at udrette i enhver livsstilling;¹⁵ og det fortjener vel tillige at bemærkes, at hr. B., som i 30 år, uden at søge forflyttelse, har været præst i et måde-ligt kald (med 265 tdr. hartk.) ved streng økonomi og tarvelighed har ej alene kunnet anvende ikke ubetydelig bekostning på sine træplantnin-ger og planteskoler, men endog på andre foretagender til det almindeli-ge bedste. Han lod således for en del år siden på sin egen bekostning op-bygge en ny skole i et af sine sogne (Hjorthede), der rent manglede skolebygning, og har jævnlig understøttet slet aflagte skolelærere i dette sogn, foruden hvad han har virket ved en i mange år fortsat egen under-visning flere timer daglig i sine sogneskoler, hvor han allerede 1799, og således længe før anordningen af 1814 om landsbyskolernes reform, havde indrettet et ordentligt og forbedret skolevæsen.

Inden jeg forlader Hjermind må jeg endnu omtale to monumenter af en meget forskellig tidsalder, der findes i præstegårdens have. Det ene er

15. Hr. B. har endog som forfatter stræbt at gavne sine landsmænd og særdeles almu-en. Hans 1801 udgivne bog om overtroen, og en 1817-19 udkommet bibelsk eksemp-el-samling med forklarende indledninger i to bind, har fundet bifald og megen afsæt-ning. Foruden en del i ugeblade indrykkede økonomiske små-afhandlinger har han nylig ladet trykke: »En kort Anviisning til Træavl, eller til Frugt- og Skovtræers Opelskning og Udplantning; bestemt til Uddeling blandt Landalmuen i Danmark«. Randers 1828, 55 s.

en, af en hel granit udhugget obelisk, henved 3 alen høj, foruden foden, som er oprejst til minde om Hs. Majestæt *Kongens* besøg i præstegården og dens træplantning den 17de juni 1827.

Det andet er en runesten, der forhen lå på *Thulstorp* mark. (Dette navn fører to gårde i Hjermind sogn; og navnet thul eller thule forekommer på stenen). Stenen måtte ved eftersøgning med et jordbor opledes på marken, hvor bønderne alt for lang tid siden havde ved undergravning sænket den et par alen ned i jorden – en ny måde at lade slige monumenter forsvinde på. Runeskriften har *Worm* (Monum. Dan. p. 302) efter hr. B.s og andres nøjagtige undersøgelse i det hele læst rigtig, undtagen at der på stenen står *Brudur sic*, i stedet for *sin* hos *Worm*. Imod rigtigheden af slutningsordene i indskriften (*Herpe Guben Trig*) havde man, som hr. B. berettede, i København opkastet tvivl; men disse ord står så tydeligt, at endog jeg kunne læse dem, og de samme findes også på stenen i *Hobro* (hos *Worm* p.282 og *D.Atlas* IV s.538).

Ved den lejlighed kan jeg ikke forbigå en sproganmærkning, som i denne egn bestyrkede mine foregående erfaringer om den mærkværdige forskel i den jyske dialekt, hvorved denne deler sig i to hoved-sprogarter, der adskilles ved brugen af den bestemte præpositive artikel *a*, og brugen af den sædvanlige danske eller nordiske postpositive artikel *en*. Denne sprogforskel strækker sig i en meget skrå linje helt op igennem Jylland, forbi Viborg indtil Thy, hvor den ender, således at vest for denne linje, og vest for det brede vand, hvortil Limfjorden, omtrent i midten, udvides, bruges den saxiske artikel; men øst for samme ikke. Det er uforment at gøre opmærksom på, hvor interessant det måtte være, at få denne sprogets skel-linje nøje bestemt og at undersøge, om tillige nogen kendelig etnografisk forskellighed mellem den jyske almue betinges ved denne linje. At den må lade sig skarpt bestemme, erfarede jeg også her. I nobosognene Bjerring og Mammen, $\frac{1}{2}$ mil vestlig for Hjermind bruges artiklen *æ*; i det sidstnævnte sogn derimod aldeles ikke.

Småstykker

Status over Viborg 1743

VED PAUL G. ØRBERG

Den efterfølgende beskrivelse af Viborg for godt og vel 250 år siden er hentet fra magistratens kopibog,¹ men ganske den samme kunne også være fundet i Danske Kancellis arkiv i Rigsarkivet (i de såkaldte »*Jessenske relationer*«); der er nemlig tale om en indberetning til centralstyrelsen. Navnet skyldes etatsråd, generalinspektør *Erik Johan Jessen* (1705-83), som havde fået til opgave at udarbejde en topografisk beskrivelse af Danmark-Norge. Idémændene bagved var oversekretær i Danske Kancelli – det vil i virkeligheden sige den almægtige minister for indenrigske anliggender – *J.L. Holstein* (1694-1763), som var en mand med meget vide historiske og kunstneriske interesser; i dag huskes han nok bedst som Ledreborgs bygherre.²

Den 6. april 1743 lod Holstein et cirkulære udgå til rigets amtmænd om at foranstalte forfattet en »hellere ganske udførlig end kort« beskrivelse over hvert amt. Spørgsmålene i cirkulæret gik så videre, for på landet at ende ved sognepræsterne og i købstæderne ved *magistraten* hvor en sådan fandtes, ellers hos borgmester og byfoged. Viborg regnedes endnu for så betydningsfuld en by at den var udstyret med en magistrat bestående af to borgmestre og tre rådmænd. Indberetningen (»*relationen*«) fra Viborg er dog kun underskrevet af borgmestrene og de to rådmænd.

Der blev stillet i alt 40 spørgsmål til købstæderne, men en række spørgsmål er udgået med bemærkning om at der intet vides at melde el.lign. For øvrigt kom der aldrig nogetsomhelst ud af projektet, og de mange indberetninger ligger hen, dog ikke som en død skat; de er blevet flittigt brugt af lokalhistorikere. Det gælder også materialet fra Viborg stift.³ Alligevel kan det være interessant at læse indberetningen fra Viborg i sin helhed – den har ikke før været trykt – og for en gangs skyld har vi valgt at bringe den i sin fulde ordlyd så århundredets brevstil fornemmes; kun retskrivningen er ændret, idet dog stavemåden på *stednavne* er bibeholdt.

Viborg set fra sydøst. Håndtegning i Frederik V's danske atlas fra 1751.

Til stiftsbefalingsmanden⁴

I underdanig parition⁵ af Deres Excellences nådige ordre under 27. maj sidstafvigte⁶ angående, at indsende kundskab til forklaring om 40 poster, som Hans Excellence hr. Geheime Konferensråd⁷ von Holstein har rekvireret beskrivelse om, insinueres⁸ underdanigst følgende besvaring. Nemlig

1. og 2. post.

Wiborg ejendomsgrænser er i nord fra en gård navnlig Kockholm til et hus i sønder, Pinhus kaldet, hørende til Asmildcloster, i længden ungefær halvanden mil, og i bredden fra Asmildcloster til en gård kaldet Agerschou hørende til Hald omtrent $3/4$ mil.

3. og 4. post.

Wiborgs situation er højt, og mestendel midt i Jydtland, derfor siges fra de omliggende steder, op til Wiborg. Østen for Wiborg ligger Wiborg sø, som dog i adskillige landkort urettelig findes vesten for byen. Ved de yderste grænser i sønden af Wiborg ejendom ligger en sø kaldet Witsø. Imellem denne sø og Wiborg er endnu en anden liden sø, kaldet Vindtømle sø. Udi i disse trende søer findes ål, brasen, aborre, skaller, horker⁹ og nogle få gedder. Den ejendom, som ligger omkring byen, er dyrket og bruges til avling og markjorder, den yderste og største del ligger i hede til drift for kreaturer.

5. post.

På Wiborg mark avles rug, byg og havre, og er formedelst dets gode dyrkning frugtbar, dog kan ikke deraf noget sælges eller udføres; thi hvis ingen tilførsel af korn var til Wiborg fra landet, kunne menige mand ej subsistere.¹⁰

6. post.

I haverne udi Wiborg findes nogle æble-, pære-, kirsebær- og blommetræer og ej synderlig andet.

13. post.

Indvånerne udi Wiborg, som det formår, holder køer og får til deres fornødenhed.

14. post.

Fra Limfjorden føres her til byen adskillige slags fisk, såsom brasen, aborre, gedder, helt samt ål, sild. Fra Vesterhav torsk, hvillinge, rokfisk, flynder, såvel friske som tørre.

15. post.

Så vidt Wiborg ejendom når, findes milepæle til Aalborg, Aarhus, Col-ding.

16. post.

Formedelst Wiborgs høje situation er luften mestendels klar og ren, og oftere sturvinde¹¹ fornemmes.

17. post.

Af samme årsag fornemmes ikke til store og smitsomme sygdomme, men derimod skal her vokse adskillige slags urter, som efter en sig her opholdende botanici beretning skal være tjenlig til mediciner, farveri og deslige.

18. post.

Wiborg indvånere er hver i sin stand og profession arbejdsomme og findes ungefær 350 familier og efter beretning omtrent 1400 kommunikanter.¹² Så skal 1739 være fødte 50 og døde 52. 1740 fødte 50, døde 69. 1741 fødte 50, døde 129. 1742 fødte 42, døde 65.

22. post.

Norden Wiborg sø ligger en mølle, Nørmølle kaldet, samme mølles å løber i Wiborg sø, og om den har man hørt sige, at skal engang være gjort projekt, at den kunne udkæres til Limfjorden, som grænser til en landsby liggende en fem fjerdings vej fra Wiborg, i mindste således, at kåge og store både kunne gå lige ind til byen, ligesom de nu går til bemeldte Hierbeck, og købmændene derfra med vogne fører deres gods til Wiborg.

25. post.

Norden for Wiborg ligger en eng, Raadmandskiær kaldet, der igennem løber en bæk fra vesten til østen i Wiborg sø. Nordvest fra Wiborg er en anden eng eller kær ved en by, kaldet Kirckebeck. Ellers er på Wiborg grund adskillige små moser, hvoriblandt den største kaldes Møgelkiær, hvor indvånerne graver deres tørv.

26. post.

Findes ingen klipper eller bjerge heromkring.

27. post.

Remarkabel her i Wiborg er først, at der berettes, hvorledes det store torv, Nytorv kaldet, skal ved store og små piksten være lagt, at det har præsteret en labyrinth eller såkaldt trøjborg,¹³ men formedelst det ved reparation ikke er holdt i denne figur vedlige, er på denne tid ikkun en liden del deraf at se.

For det andet en sten på Gråbrødre kirkegård, hvorpå den første lutherske prædiken her i byen er holdt af magister Hans Tausen¹⁴, som siden har været præst ved St. Nicolai Kirke i Kiøbenhafn, og er at remarkere, at disse tvende kirker ved de tvende store ildebrande¹⁵ er ved Guds nåde blevet konserverede, endskønt alt tømmerværk på kirkegårdsmuren om bemeldte Gråbrødre kirke var afbrændt. Ja, endog ilden var kommet udi viserne af urværket, som dog ved sognepræstens, nu salig hr. Ernst Samuels omsorg blev nedrevne, så kirken ved denne mands flid og arbejde for ilden blev bevaret.¹⁶

36. post.

I Wiborg er trende kirker, Domkirken, Søndersogns eller Sortebrødre og Nørsogns eller Gråbrødre kirke. Hvoraf Domkirken og Søndersogns kirke ved denne by 1726 overgangne ulykkelige ildebrand blev lagt i

aske, og ved højsalig kong Frederik den IV, højlovlig ihukommelse, nåde og mildhed igen opbygget og sat i stand. Før ildebranden havde Domkirken tvende anselige høje spir på tvende tårne, og Søndersogns kirke et spir på sit tårn: mens Nørsogns kirke har ingen tårn.¹⁷ Udi Domkirkens søndertårn hænger trede klokker, hvoraf den største har en særdeles angenem ræsonans, og findes derpå støbt de ord af afgangne magister Tychonius' poesi:

Anno 1726.

Jeg smelter faldt af ildens våde,

blev støbt igen ved kongens nåde.

Gud vær' Domkirken og vor fattig by så mild,

at jeg her hænge må til sidste verdens ild.¹⁸

Endnu findes i Domkirken bag alteret et monument, hvorudi kong Erik VI's lig har været lagt, efter at han af sine hofbetjente har været ihjelslagen i Findrup kirkelade een mil her fra byen. Han selv skal have legeret en del jordegods, hvoraf skolen skulle underholdes for at synge hver morgen over hans grav, så som det var i brug i de katolske tider, men nu er samme sang ophævet.¹⁹ Under koret findes en liden, hvælvet kirke, Kraftkirke²⁰ kaldet, hvor i bemeldte katolske tider munkene har læst sjælemesse og nu bruges til begravelser. Det siges også, at fra bemeldte kirke skal gå en gang under Wiborg sø til det overliggende As-mild Closter, ja fiskerne, som farer på søen, vil det bekræfte, hvilket man må lade stå for sin værd.

Efter disse trede kirker er følgende publikke bygninger:

1. Rådhuset. 1736 afbrændt, og ved den højsalige konges nåde igen opbygget, ved propre bygning.
2. Bisperesidensen, ligeså 1726 afbrændt, og opbygget.
3. Det gamle domhus, som 1726 for ildebrand blev konserveret og nu efter vores allernådigste konges befaling repareret og sat i stand.²¹
4. Tugthuset ligeså efter kongelig allernådigst befaling af grund i langligt kvadrat 2. etager højt opbygget 1741.

Wiborg våben er Adam og Eva, ligesom der herhos trykt er, men dets betydning, oprindelse og ælde vides ikke.

37. post.

Gamle kongebreve og privilegier findes her ved rådstuearkivet efterfølgende:

(NB. De kongebreve og privilegier, som udi privilegie-protokollen²² fra pag. 1 indtil pag. 82 findes indført, er her vorden citeret med deres indhold og dato).

Forskrevne privilegier er af de efterfølgende konger, også af Deres nu regerende allernådigste konge vorden konfirmeret.²³

Post 38.

Antikviteter vides ikke, uden hvad før som remarkabelt anført er.

Post 39.

Talemåden her omkring er jysk, og vides ikke derom noget mærkværdigt at melde.

Post 40.

Nomina propria²⁴ findes her ikke nogen singular, uden man ville regne Venneck og Visti for dem, fordi de ikke findes i almanakken.²⁵

Hvilket er den oplysning, vi om forskrevne poster kan meddele. Som i dybeste submission²⁶ indsendes af Deres Excellenses underdanige og allerydmygste tjenere

Hecklau. Billeschou. Dyssel. Høeg.²⁷

Wiborg den 21. august 1743.

Noter

1. Viborg rådstuearkiv. Kopibog 1736-57 s. 409-11. D 33- 249. Landsarkivet.
2. Dansk biografisk Leksikon.
3. Viborg Købstads Historie bd. 2 (1940) s. 543. Indberetning fra nogle herreder og sogne i Viborg amt 1743. Ved Kr. Pedersen. Fra Viborg Amt 1944 s.5 ff; de pågældende indberetninger ligger med betegnelsen topografiske-naturhistoriske indberetninger 1743 i Viborg bispearkiv: C 2- 111. Landsarkivet.
4. Chr. Güldenchrone til Vilhelmsborg (1676-1746) var fra 1730 til 1744 stiftsbeholdningsmand (=stiftamtmand) over Viborg stift og amtmand over Hald amt.
5. Parition er konstrueret af lat. *parere* = adlyde, jfr. at parere ordre.
6. Sidstafvigte betyder her det samme som »dette år«.
7. Medlem af geheimsekonsillet eller statsrådet.
8. Insinuere = indgive.
9. Hørke er en stor hundestjle.
10. Subsistere = opretholde livet, eksistere.
11. Sturvinde betyder vistnok stive vinde.

12. Kommunikant = altergangsgæst. Det pågældende spørgsmål nr. 18 lyder: Indvånernes egenskaber, inclination og ungefærlige tal ...
13. Trøjborg eller Trojborg bruges til at betegne en stenlabyrinth. Jfr. M.R. Ursin: Stifts-staden Viborg (1849) s. 6.
14. Jens Vellev: Hans Tausen og den hvide sten (1986).
15. Der tænkes på brandene i 1667 og 1726. P.M. Rørsig: De store Ildebrande i Viborg (1926).
16. P.M. Rørsig anf.v. s. 38-9. Hans Tausens anlæg viser Gråbrødre kirkes grundplan. Ernst Pedersen Samuel (1687-1732) var sognepræst ved Gråbrødre og Asmild-Tapdrup kirker 1726-32.
17. Kirken fik i 1761 tilbygget et tårn. Ursin s. 18.
18. Christen Lassen Tychonius (1680-1740) blev sognepræst i Skive 1702 og stiftsprovst i Viborg 1727-40, kendt som barokdigter. Iflg. Ursin (s.117 f) indeholder inskriptionen også årstallet for støbningen: 1730, og klokkestøberens navn: Caspar König.
19. Jfr. Ursin s. 107.
20. Jfr. Ursin s. 118 og s. 127 note 4.
21. Domhuset (Stænderhuset) lå klos op ad domkirkens nordside. Nedrevet 1871.
22. Viborg rådstuearkiv. »Wiborg Privilegie og Benefici Protokol« 1440-1776. D 33-325. Landsarkivet.
23. Privilegium konfirmeret (stadfæstet) af Christian VI 13. juni 1732.
24. Egennavne.
25. I Universitetsalmanakken, der er udkommet siden 1685, har næsten alle hverdage et personnavn tilknyttet.
26. Underkastelse.
27. Mathias Hecklau (Heklou) var borgmester 1731-65. Hans Lauritsen Billeschou var borgmester 1742-63. Arndt Dyssel var rådmand 1741-50. Niels Mogensen Høeg var rådmand 1742-72, borgmester 1772-81.

H. Chr. C. Mortensen, Viborgs verdensberømte fugleforsker

På en gård i Schlesien nær Østrigs sydgrænse spankulerede i sommeren 1906 en tam stork omkring. Den langbenede fugl havde sluttet venskab med en ged, i hvis stald den overnattede. Lokalbefolkningen fodrede storken med køkkenaffald og havde iøvrigt givet den kælenavnet »Viborg«, idet fuglen gik med ring hvorpå der bl.a. stod »34. H. Chr. C. Mortensen, Viborg«.

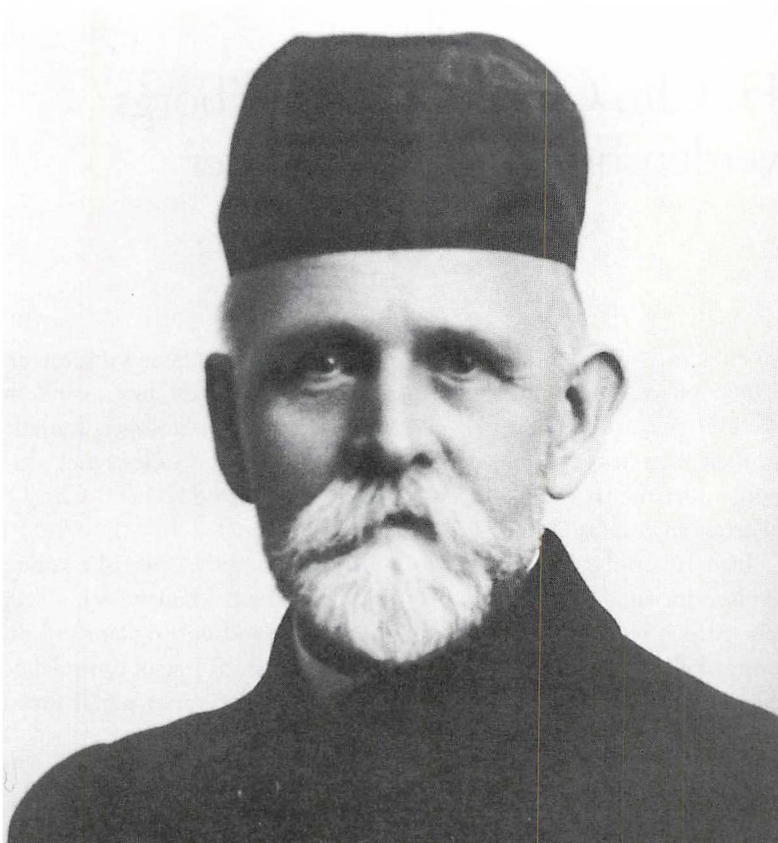
Den 16. april 1916 var løjtnant Whittington af den engelske armé i spidsen for en afdeling rytteri nået til sydspidsen af Manjarasøen i Tysk Øst-Afrika. Han købte her en fed høne af nogle indfødte og fandt til sin overraskelse en storkering omkring hønens ben. Ringens oprindelige ejermand, en hvid stork fra en rede syd for Viborg, var et par år forud skudt af en af de lokale stammekrigere.

Disse to historiske glimt fjernt fra Danmark har forbindelse med Viborgs betydeligste videnskabsmand i nyere tid. Vi taler om Hans Chr. Cornelius Mortensen, der havde forsynet de pågældende storke med ringe og nogle måneder senere modtog breve om de genfundne fugle. Mortensen var lærer på Viborg Katedralskole, hvor eleverne kaldte ham »skrub« på grund af hans særheder, mens han i ornitologiske kredse er kendt under navnet Fugle-Mortensen. Han er den hidtil eneste danske fugleforsker, der vandt sig et verdensnavn, idet han nåede enhver forskers drøm om at bryde en ny bane for sin videnskab.

Stæren og storken

Fugle-Mortensens store fortjeneste var at sætte ringmærkning af fugle i system, d.v.s. at kortlægge fuglenes trækruter på grundlag af systematisk mærkning og indsamling af genfundne ringe. Han startede i 1899 med at mærke den første stær, som han fangede i sin have. Indfangning af stærne satte han i system ved at konstruere en »stærnapper«, dvs. en stær-

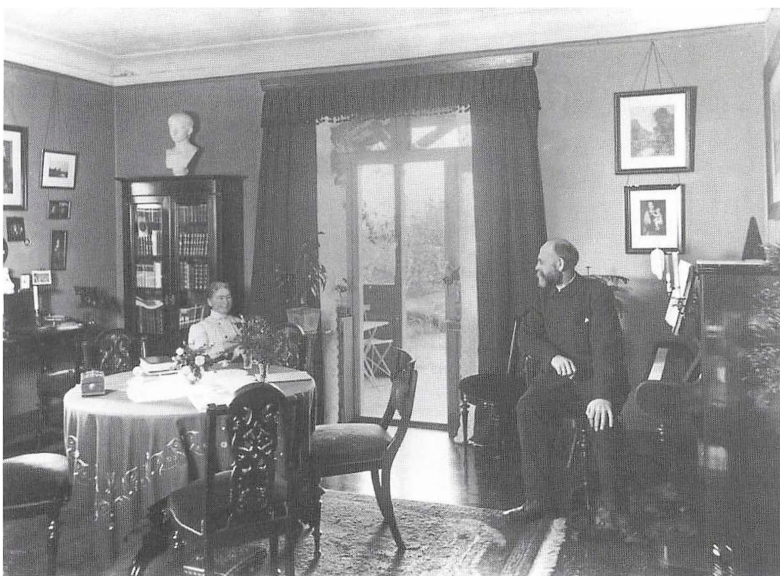

Hans Christian Cornelius Mortensen, (1856-1921). H. Chr. C. Mortensen blev i 1888 naturfagslærer ved Viborg Katedralskole. I 1896 fik han Videnskabernes Selskabs guldmedalje for en afhandling om danske mus. Hans banebrydende indsats blev imidlertid som ornitolog. I 1899 begyndte han den systematiske ringmærkning af trækfugle, og denne pionerindsats gjorde ham kendt uden for Danmark.

kasse med automatisk dørlukning og bur med madgodt. Efter ringmærkning sendtes fuglen ud i friheden, men da genfindingsprocenten på stære var ret lav, forsøgte Mortensen sig med storke og andre trækfugle. I alt nåede han at ringmærke 1500 storke, og det lykkedes ham gennem indberetninger som de ovenstående fra Schlesien og Østafrika at dokumentere storkenes 12.000 km lange trækrute fra Danmark til Kapstaden i Sydafrika med rasteplasser ved Kilimanjaro og Tanganyika-søen.

Fugle-Mortensen indledte også en systematisk ringmærkning af rov-

Overlærer Mortensen sammen med hustruen Ingeborg i hjemmet på Skottenborg. Fugle-Mortensen var en glimrende pianist og forestod klaverspillet ved morgensangen på katedralskolen. Hans ynglingsinstrument var dog celloen.

fugle i Hald Egeskov og fra fuglekøjer på Fanø købte han spidsænder til mærkning. Inden sin død nåede han at mærke godt 6000 trækfugle, og i takt med at mange af ringene blev fundet igen, fik han breve fra det meste af verden.

Byen og verden

Trods verdensry blev Fugle-Mortensen sent agtet i sin hjemby. Han var givetvis også en lidt kantet personlighed. En sand sundhedsapostel i håndsnyede sko. Han tyggede maden 700 gange og forsagede alle krydderier, kaffe, the og spiritus. Af statur en stor, behåret mand, der gik med gungrende skridt; en af hans mest opvakte elever, den senere forfatter Johannes V. Jensen kaldte det »tigergang«. Det vakte især opsigt, at Mortensen som kgl. embedsmand ved katedralskolen tidligt og sent stolprede rundt i sumpede moser, kravlede i høje træer og balancerede på husmure og bondegårdstage på jagt efter fugleunger. Han måtte da være »halv tovlig«, siden han opførte sig på den måde. En del ældre bønder nægtede ham ligefrem adgang til storkerederne. I folketraditionen har

Mortensen boede i villa »Takken« på Skottenborg nær Overdammen, hvor stadionhallerne ligger i dag. Billedet er fra villaens forsøgshave, hvor fru Ingeborg Mortensen er travlt beskæftiget. I baggrunden Stensgaards mølle og domkirkens tårne i det fjerne. På marken udenfor haven er slagter Henrichsen i færd med at køre korn ind. Foto af Mortensen, o. 1910.

storken altid været betragtet som en lykkebringende fugl, og ville lykken ikke forsvinde, hvis en skør lærer forstyrrede storken på bondens tag?

Familien Mortensens foretrukne befordringsmiddel – en rullestol – vakte også vild forargelse. I al slags vejr drog Mortensen sammen med sin frue ad de hullede landeveje omkring Viborg ud på naturekskursioner. På turen ud sad de på skift i stolen, mens den anden skubbede – ikke fordi de var svagelige, men fordi de fandt det praktisk. På hjemturen derimod var rullestolen fyldt med fugleæg, museunger, småkravl og alt hvad de nu fandt af spændende ting i grøfter, i mosehuller og på marker. Man havde, som Johannes V. Jensen skriver, »ondt af rullestolen i det stakkels Viborg, men hvad havde man ikke ondt af der?«

Med stækkede vinger

Efterhånden gik det dårligt med helbredet, og Mortensen fik aldrig opfyldt en drøm om at rejse ud i den store verden for at forske. Men den stækkede mand fik gennem sit systematiske ringmærkningsarbejde

I.G.m. til undervisning hos Hr. Mortensen. En af hans elever, forfatteren Johannes V. Jensen, skriver i en erindringsartikel, at Mortensen som underviser i klassen kunne virke streng og irriterende, mens en hel anden side af hans personlighed kom frem i det øjeblik han tog eleverne med på naturekspeditioner. I naturen følte han sig hjemme, og selv hos den mest dørske elev smittede begejstringen, når Mortensen med hænderne begravet i grøfter og vandhuller fremviste orme og småkravl.

sendt budskab ud og fik svar igen fra flere verdensdele og åbnede herved større horisonter. Hans principper med ringmærkning er fulgt siden og alene i Danmark er et par millioner fugle blevet ringmærket frem til i dag, hvorved vi har fået et indgående kendskab til fuglenes trækveje, vinterhi, rasteplasser og yngleområder.

Den beskedne Hr. Mortensen modtog kun få hædersbevisninger. Dog, mange år efter at han var død lod taknemmelige elever ophænge en mindeplade på den gamle Katedralskolens mur i Latinerhaven i Viborg. Pladen prydes af »Tre flyvende storke«, udformet af kunstneren Johannes Larsen. Johannes V. Jensen gav pladen disse ord:

*Hans Vid og Sindrighed bar Frugt,
hvorom der gaar i Verden Ry.
Han fulgte Fuglen paa dens Flugt;
selv blev han i den stille By.*

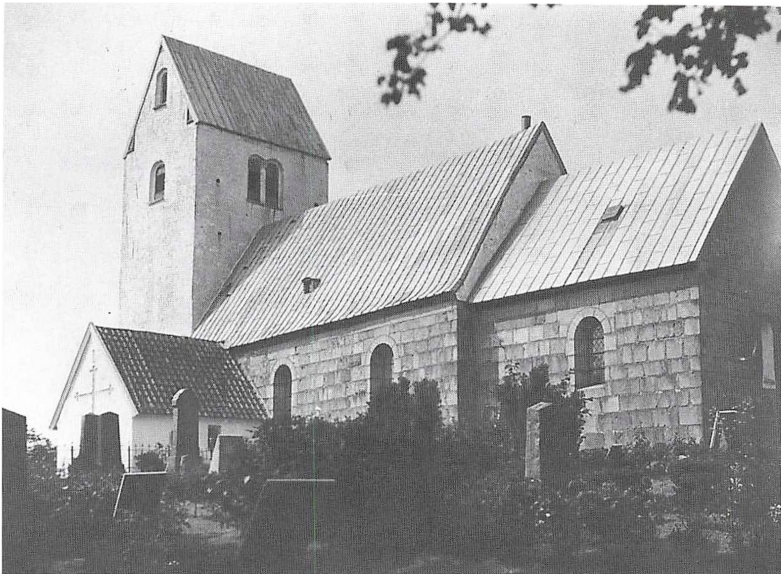
Minder fra århundredets første del i Vorde Præstegård

Om ikke vi drog
fra det yderste hav
for bøjet og
rynket at stå
og høre de kluk
de mindernes suk
fra bækken
vi kysset som små

Præstegården

I Vorde var det fjorden, vi kysset som små – grenen af Limfjorden, der som et blåt bånd kranser sognet. Her badede vi om sommeren og skøjtede om vinteren. Kirken ligger højt på bakken, som den har ligget i hundreder af år – lige ved galgebakken som vi kaldte den, da jeg var barn i Vorde i den første del af dette århundrede¹. Det var den gamle præstegård, vi boede i. Den ny, den nuværende blev bygget omkring 1919. Den gamle præstegård lå lavt med gavlen ud mod vejen, der fører ned til fjorden. Det var en stråtækt, hvid bindingsværksbygning og den var i sandhed gammel. Der var stenpikning i baggangen og et stort bryggers med muret bageovn, hvor vi under 1. verdenskrig bagte brød, efter at tørveild og gløder var raget ud, og her i bryggerset blev julegriksen slagtet under høje gudsjammerlige hyl.

Der var fugtigt i det gamle hus. Når det havde regnet meget, kunne vi hoppe på køkkengulvets brædder, og så skvulpede det under os, som om vi var ude og sejle. Oppe på loftet var der rotter – mange. Vi listede os op af trappen og sad musestille på de øverste trin og iagttog rottelivet. Af og til hændte det, at en rotte forvildede sig ned fra loftet. Jeg mindes min mor – i sit pæne kirketøj – med en stor ildrager i hånden i kamp

Vorde kirke ligger på kanten af Vorde Bavnehøj. Det hvidkalkede tårn ses viden om og benyttedes af skippere og fiskere som sømærke.

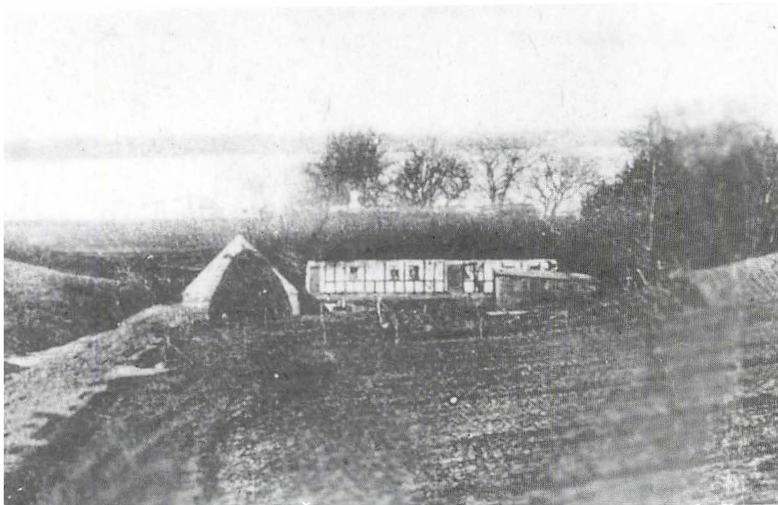
med en rotte i spisekammeret. Hun nærmest græd af ophidselse. Men ellers var der hyggeligt i den gamle præstegård med kakkelovne, tørverøg, petroleumslamper og pumpe i gården.

Min far blev indsat i Vorde kirke den 14. oktober 1906. Dengang var det meget svært for unge præster at få embede, de skulle helst være noget over de 30, og de var meget afhængige af ministeren. Omkring 1906 var menighedsråd så småt begyndt at fungere. Jeg har min fars tiltrædelsesprædiken liggende- en lang gedigen prædiken – og her takker han menighedsrådet for tillid².

Det har sikkert været det første menighedsråd i Vorde³.

Tjenestepigen Stine

En børneflokk på fem voksede op i den gamle præstegård. Gennem hele vores barndom boede der hos os en gammel kone, Stine. Hvordan hun var kommet til at bo i præstegården ved jeg ikke. Vi arvede hende måske fra den tidligere præst⁴, men hun hørte med til familien til 1919. Hun havde været gift med en meget fordrunken mand i Rogenstrup, og

Den gamle præstegård i Vorde var et bindingsværkshus. Den nye præstegård ligger op af skrånningen til højre (uden for billedet).

de havde boet i et lille bitte hus der. Alt det var noget, der ikke skulle snakkes om, det mærkede vi nok, når vi af nysgerrighed frittede hende. Vi børn var meget henvist til hendes selskab i køkkenet og i børneværelset. Hun var meget gudfrygtig og kirketro. Når teksterne blev læst i kirken, og menigheden stod op, bøjede hun ned i knæene, hver gang Guds navn blev nævnt. Hun fortalte os at hun havde lovet Gud, at hun ville gå i kirke hver søndag, så længe hun levede. En wintersøndag med snestorm og frost skulle min far først prædike i Fiskbæk og derefter i Romlund. Stine plejede altid at køre med, men den dag sagde han: »I dag er vejret for hårdt, De må blive hjemme Stine« (Man sagde De dengang – også til husfæller, det var af gensidig respekt). Stine sagde ikke noget, og præsten kørte afsted i kane. Han holdt gudstjeneste i Fiskbæk kirke, holdt hvil, og jeg tror også, han fik middagsmad hos de gæstfri folk på »Ørregård«⁵ og kørte så i sne og storm til Romlund. Hvem sad der i kirken? Stine. Spadseret i vinterstorm fra Vorde til Romlund. Det glemte far aldrig.

Hun fik grå stær og blev helt blind. Så skulle vi børn skiftes til at følge hende over på das. Det var faciliteterne dengang. Man skulle tværs over en ret stor gårdsplads, der lå et skur, hvor der også var vognport og hønsehus. En gang var det min tur til at ledsage hende. Jeg har nok haft

Eleverne er lukket ud til frikvarter i Fiskbæk 1907. I baggrunden kirken med det karakteristiske løgformede spir på tårnet.

travlt med noget andet, for jeg gik kun med hende et par skridt og sagde: Så, nu kan du godt gå selv og gav hende en lille forkert drejning, og hun gik så lige ind i hønsegården.

Jeg mindes endnu en fornemmelse af fnisen og flovhed, da Stine stod forvildet blandt hønsene, og jeg fik hende da bragt til det rette sæde. Heldigvis var der ingen forældre, der så det, for sådan en streg tolereres ikke. Vi blev opdragne! Stine sladrede aldrig.

Så længe hun kunne se, ville hun gerne læse i biblen for os, hun læste meget langsomt, bogstavret, og vi var i sandhed ikke dydige tilhørere. Hun læste også Viborg Stifts Folkeblad – det var vores avis⁶. Men når hun kom til forlystelserne, slog hun kors for sig. Det ville hun ikke læse. Lidt penge må hun have fået, for til min fødselsdag engang gav hun mig to kroner til et par støvler – og så var hun så glad og stolt. En juleaften var der lige ved at komme grus i maskineriet – i hvert fald røg i køkkenet. Vi var alle i kirke, men juleaften blev Stine hjemme – den regnede hun ikke rigtig som helligdag – nærmest lidt halvhedensk – det var juledag, der var den rigtige. Da vi kom hjemad, stod der en sveden lugt ud fra præstegården. Mor ilede foran fyldt af bange anelser – ind i køkkenet

og lukkede ovnen op. Der lå de to ænder som kulsorte forkullede gepsenster. Stine havde villet gøre det så godt og havde fyret ordentligt i komfuret. Mor var lidt sur, da hun stod og trak medisterpølse op af saltkarret. Men det var jo juleaften, og Stine havde gjort det for det bedste. Vi børn var ligeglade. Vi fik risengrød med mandel i og i havestuen stod et stort juletræ, som vi selv havde været med til at hente i præstegårdens skov.

Besøg af Chr. X.

Det hændte sig engang i mine barneår, at kong Christian den 10. kom på besøg. Ja – besøg er nu så meget sagt. Han passerede Løgstrup på vej fra Viborg til Skive. På landevejen lidt øst for brugsforeningen i Løgstrup blev der rejst en ærespøt. En mand i Løgstrup var dygtig til at lave dyr i cement og træ, løver, tigre, ulve og den slags. De stod til daglig i hans have, men blev stillet op ved vejen til ære for majestæten – sammen med en hel rad veteraner fra 1864 – gamle hvidskæggede mænd. Min far skulle holde tale, iført præstekjole, og vi skolebørn fra Vorde, Fiskbæk og Romlund skoler skulle synge. Alt forløb programmæssigt. Et par store, sorte biler kom, kongen steg ud, min far bukkede

Et kig gennem hovedgaden i Løgstrup 1907. Stationsbyen er ved at vokse op. I baggrunden den lokale brugs, til venstre gæstgiveriet.

så dybt, at præstekjolen slog helt op – bagud. Det havde jeg aldrig set før. Vi sang og råbte hurra, og så var det overstået.

Samme majestæt var vist ikke lige nådig alle steder. Det forlød, at der var noget knas med en lille by på ruten – det var vist noget med skat. Der kørte kongebilen lige forbi uden at standse. Så kunne de stå der med deres æresport og veteraner.

Bare man var from og god

Hver sommer kom et hold københavnerdrengene med to lærere for at holde ferie i 14 dage. De boede i forsamlingshuset. Drengene sov på madrasser langs væggen og ribberne, et langt bræddebord mellem madrasserne fungerede som spisestue. Det lille redskabsrum var indrettet til lærerne. Det hele var yderst primitivt, al vask foregik i det fri, men de kom år efter år. Gårdmændene sørgede for proviant, og madlavningen sørgede »pigerne på bakken« for. De blev kaldt pigerne, fordi de var ugifte – de var forlængst over ungpigealderen. Stine og Petrea hed de, to gæve kvinder. Vi syntes, det var et pust fra den store verden, når københavnerdrengene kom⁸.

Der blev holdt søndagsskole i Kølsen missionshus, og vi børn blev

Kølsen missionshus fotograferet umiddelbart inden nedrivningen.

sendt derned søndag eftermiddag. Det var en lang travetur. Et sted på vejen i en lavning var der en brønd, og her stod gerne nogle drenge og fangede tudser, som de smed efter os. Vi åndede lettet op, når vi var sluppet igennem dette farlige sted. Søndagsskolen blev ledet af Jens Jensen fra Vorde og Stine og Petrea hjalp til⁹.

Jens Jensen fortalte bibelhistorie og bagefter fik vi så en opbyggelig historie. Vi kunne altid regne ud hvordan den endte, hvis man bare var from og god, så blev man frelst enten fra at drukne eller fra at gå vild i skoven, eller hvis ulykken var ude og der kom en ulv¹⁰.

Senere slap vi for Kølsenturen mod at vi gik i kirke om eftermiddagen – noget skulle vi, men det varede knap så længe, og så havde vi søndag eftermiddag til eget brug.

Vi fik en god undervisning i Vorde skole. Det er vist den smukkeste beliggende skole i Danmark med vid udsigt over fjorden. Her fik vi vores første undervisning hos frøken Gundesen – forskolelærerinde, dygtig, fremragende børnepædagog – uforglemmelig¹¹.

Vi gik i skole hveranden dag. Senere avancerede vi til den store skole. Lærer Østergaards hjem var vort andet hjem og Østergaards børn blev vore venner for livet¹².

Da Fiskbæk sø forsvandt

En begivenhed i sognet, som jeg tydelig mindes, var da Fiskbæk sø pludselig brød igennem vejen og løb ud i åen eller fjorden eller, hvor den blev af – væk var den. Det forandrede bybilledet af Fiskbæk meget. Der var fuldt af fisk i søen og de lå pludselig på den bare bund uden vand. Vi fik en vældig spand fuld af fisk – det var før forureningens tid. Vi valfartede til Fiskbæk, og så det sælsomme syn, bogstaveligt talt kikkede på ål i mudder¹³.

Så var der Romlund. Min far ville gerne til Romlund, der boede opvakte mennesker – lærer Møller i Romlund skole f.eks. og på gården, hvor far spændte hestene fra vognen, var der en levende interesseret kone, Kirsten hed hun. Hun ville gerne snakke efter gudstjenesten om folkelige og politiske spørgsmål – om kvindevalgret og den begyndende socialisme¹⁴. Romlund kirke er jo kullet. Dengang var den omgivet af lidt forpjuskede træer. Vi børn syntes, det var lidt synd for Romlund kirke, at den ikke havde noget tårn. Det synes jeg ikke mere. Min mand og jeg har besøgt kirken, efter at den er restaureret, og finder den meget skøn.

Skolen i Vorde er imponerende med hele fire skorstene. Førstelæreren boede midt i huset. Forskolen var bag de tre vinduer til højre, hovedskolen bag de fire vinduer til venstre. Lærerinden boede i taglejligheden til venstre.

Bavnehøjmøder og ture til Viborg

Der var også vågne folk i Vorde, og de fik indrettet festpladsen på galgebakken. Det var spændende, da det stod på. Der blev lavet en mødeplads i amfiteaterstil med græstørvsæder omgivet af skønne lyngbakker. Grantræerne var ikke så høje, at de tog udsigten¹⁵. Her samledes tidens folketalere. Jeg husker Klaus Berntsen – vældig gestikulerende fynbo, som han var, Jeppe Aakjær, pastor Ricard¹⁶.

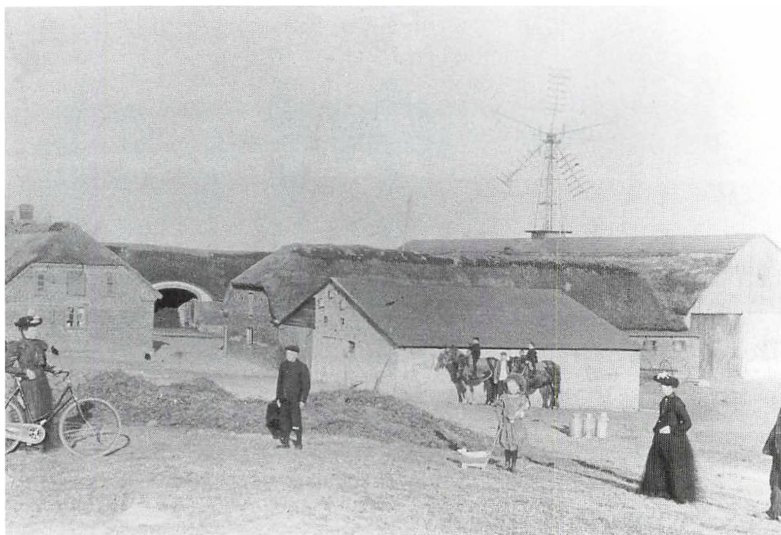
For at blive ved det kulturelle skal nævnes vore ture til Viborg teater. Vi kørte i charabanc med vore to hvide heste for og min far som kusk. Vi spændte fra inde hos købmand Skow, og ingen senere oplevelser kan fordunkle »Aladdin« »Elverhøj«, »Der var engang«, »Aksel og Valborg« og »Ambrosius« på Viborg teater.

Hjarbæk

Hjarbæk er en hyggelig og fredelig by med en smed, en købmand, en kro, en havn og en del fiskere. Under 1. verdenskrig fik vi hver uge ålekvabber. Mor kogte suppe på dem med gulerødder, og jeg glemmer aldrig, hvordan en ålekvabbe ser ud.

Der var kun enkelte sommerhuse. En tid var der et rigtigt badehus med en lang bro ud til. Men det var beregnet til de fine fra Viborg. Det paradys var lukket for os.

Den spanske syge havde nær kostet min far livet, han var dødssyg. Knap var han oven senge, før der kom bud fra Hjarbæk, at en ung mor

Vestergaard i Fiskbæk 1906. Familien har fået stadstøjet på, og både heste, cykel og trækvogn er fundet frem til lejligheden. Anton og Jakob Vestergaard sidder på hestene.

lå syg, hun ville tages til alters. Han kørte afsted i hestevogn, bleg tynd og svækket i vinterkulden og min mor gik hvileløs frem og tilbage i stuen. Den unge mor døde fra sine små børn, og flere andre unge døde.

Den gamle præstegård var fugtig og usund. I krigstiden havde vi dårligt brændsel – vi skar selv vore tørv i mosen ved Fiskbæk. Det blev besluttet, at der skulle bygges en ny præstegård – den nuværende¹⁷. Den kom til at ligge i vores daværende have. Der kom et par mand med spade og trillebør – Mads Korr hed den ene vist. Den morgen det første spadestik skulle tages, blev hele familien samlet på stedet, og min far bad en bøn for det hus, der skulle rejses og for de mennesker der i tidens løb skulle bo der. Senere blev der nedlagt en blykapsel med indskription i et hjørne af den ny bygning.

Der var ingen direkte vej fra Vorde til Løgstrup. Det fik vi at føle på vores krop, da vi blev optaget i 2. mellem på Viborg Katedralskole. Om sommeren cyklede vi til Viborg, men om vinteren måtte vi med tog fra Løgstrup. Vi skulle hjemmefra ti minutter over seks hver morgen – også lørdag – for at nå toget lidt før syv i Løgstrup. Med en flagermuslygte i hånden vandrede vi i mulm og mørke ned til Søren Olsen og derfra ad jernbaneskinneerne til Løgstrup, og det var lige så mørkt, når vi vendte samme vej hjem. Senere blev den ny vej, som vi kaldte den, anlagt: Der

Hjarbæk ca. 1930 med havnen og i baggrunden ikke mindre end to badebroer.

blev pløjet nogle furer tværs over markerne, og vi var de første, der travede langs furerne og lavede en lille sti¹⁸.

Taknemmelighed, rigdom og glæde

Vi havde en nabo gennem alle barndomsårene, Laust Jacobsen. Han var ugift og boede på kirkebakken i en rigtig gammel firlænget gård med bilæggerovn, faste bænke og mødding i gården. Han gav os honning fra sine bistader – gul nyslynget honning i en spand, og vi holdt meget af ham. Så blev han meget syg af kræft. Mor tog os med til hans seng og med sin brudte svage stemme sagde han: »I skal synge «Så er vi alle kongebørn» – vi sang verset og følte det højtideligt og lidt skræmmende. Bagefter lå den syge mand og hviskede: «Så er vi alle kongebørn, skønt fattige og ringe»¹⁹.

Mens vi boede i den gamle præstegård, kom engang en gammel dame på besøg. Hun havde levet sin barndom i Vorde præstegård og ville gerne se haven. Hun stillede lige hen mod et gammelt gravensteneræbletræ, der voksede tredelt, så der blev ligesom et lille sæde mellem stammerne. Den gamle hvidhårede dame satte sig på den lille plads mellem stammerne og sagde: »Her har jeg siddet mange gange som lille pige og spist gravenstenerne«. Så klappede hun nænsomt træet og der lå en verden i den bevægelse, barndoms minder, taknemmelighed, rigdom – glæde.

Noter

1. Anna H. Eskildsen har skrevet artiklen til Viborg Stifts Folkeblad, hvor den blev trykt 31/12 1979.
2. Frederik Tønnesen 1875 - 1933. Sognepræst fra 1906 - 1921.
- 3.. Der var fællesmenighedsråd for hele pastoratet.
- 4.. Provst H.C. Christensen, sognepræst i Vorde fra 1898 - 1906, fra 1913 provst i Rinds- Nørlyng Herreders provsti.
5. Ørregaard ligger i Fiskbæk, og var på tidspunktet for erindringerne ejet af familien Krohn.
6. Foruden Viborg Stifts Folkeblad blev der i 1915 udgivet Viborg Amts Socialdemokrat, Viborg Venstreblad samt Viborg Stiftstidende.
7. De første juleaftensgudstjenester i Vorde blev holdt omkring århundredskiftet.
8. Forsamlingshuset blev bygget i 1884 på initiativ af N. J. Vestergaard (se note 12). Solgt til privatbeboelse i 1972. Frode Willumsen fortæller i 1976 til Nationalmuseet om disse ferieborn: » Igenennem mange år gav forsamlingshuset ophold for københavnske børn, som havde tre ugers ferie i forsamlingshuset. Brugsforeningen gav et tilskud i form af varer, ligeledes Viborg Svineslagteri. Egnens beboere, som havde vogne og heste, gav børnene en Viborg-tur hvert år, som var en stor oplevelse for børnene. Det begyndte 1912 og sluttede efter 2. verdenskrig«. Fotokopi på Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune.
9. Bygget 1889, nedrevet i 1983.
10. Jens Jensen, gårdejer i Vorde og indremissionær, født 1857 død 1919.
11. Pastor Neve byggede skole i Vorde ca. 1720. En ny bygning så dagens lys i 1857, og den nuværende indviedes i 1907. Den solgtes til privatbeboelse i 1961.
12. N.J. Vestergaard Nielsen født 1881, død 1956. Han var en meget afholdt lærer, og arbejdede meget for Indre Mission og KFUM.
13. Fiskbæk Sø forsvandt 1921.
14. Kirsten Andersen var lærerdatter fra Ulbjerg og forestod møder med oplysende foredrag om kristelige emner i sit hjem, indtil forsamlingshuset blev bygget i 1935.
15. Bavnehøjmoderne startede i 1909 og sluttede i 1966. En sten til minde om møderne er rejst på Vorde Bavnehøj.
16. Klaus Berntsen, Venstre-politiker og højskolemand, 1844 - 1927
Jeppé Aakjær, forfatter, 1866 - 1930.
Olfert Ricard, præst og aktiv i KFUM, 1872 - 1929.
17. Præstegården er tegnet af Viborg-arkitekten Søren Vig-Nielsen.
18. Vejen blev lavet ca. 1915.
19. Laust Jacobsen ejede gården, som stadig ligger på Bavnevej 29 i Vorde. Det var ham, der indrettede pladsen til Bavnehøjmoderne i sin skov. Han døde 1921.

Samtlige billeder er fra Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune.

Noter, billedtekster og overskrifter ved Pia Lindgreen og Jesper Hjerminde, Vorde.

*Formandsberetning til Historisk Samfunds generalforsamling
den 8. feb. 1996 i skolestuen på Viborg Stiftsmuseum*

Med udgivelsen af *Årbog 1995* er en meget morsom opgave blevet bragt til en god afslutning, nemlig artiklen om *fredens, arbejdets og kærlighedens land* af den tjekkiske forfatter *Karel Koval*. Som jeg har nævnt det i en tidligere årsberetning, dumpede den ned til os i form af en film med nogle kronikker, skrevet i det tjekkiske landbrugspartis blad i 1930. Fundet af kronikkerne var gjort af den danske lektor i Prag, Herman Kølln, som i 1992 sendte dem til Lokalhistorisk Arkiv i Viborg, hvor de lå og samlede støv i halvandet år, inden Jesper Hjerminde fandt dem. Det morsomme har ikke blot været, at vi måtte i samarbejde med Slavisk Institut ved Århus Universitet for at få dem oversat, ej heller kun, at Andelskassen i Løgstrup og Kjemsfondet ville give tilskud til oversættelsen, men først og fremmest, at det arbejde, som vi faktisk begyndte med bind for øjnene, fordi vi ikke anede, hvad der stod i artiklerne, har vist sig at være et levende og spændende indblik i livet på en dansk bondegård i midten af 1920-erne. Nogle anmeldere har nok ment, at det var et meget lyserødt billede, men forfatterens baggrund, i et helt nyt land, med helt nye demokratiske forhold, giver meget af forklaringen på, at forfatteren ser alt i lyse toner; men jeg tror også, at noget af forklaringen kan være, at vi i dag har svært ved at sætte os ind i forholdene midt i tyverne, før den store økonomiske krise og med den mere eller mindre »nødvendige« holdning efter 1. verdenskrig, hvor man ville fastholde et livssyn, der så fremad.

Dette skal dog ikke forklejne årbogens øvrige artikler: Ørbergs om Niels Blichers kirkebogsføring – i anledning af 200-året for hans udgivelse af sognebeskrivelsen af Vium og Lysgård sogne. Karen Stubs om Hald Hovedgård under krigen i 1864 og Jens Holmgaards om Landmilitseren her på egnen omkring 1701. En god årbog!

Af *Møder* har der været 4: Først Charlotte S.H. Jensen, der talte om kriminelle, belyst af sagn, litteratur og retshistorie, dernæst dr. jur. Henning Koch, der talte om Politikerne, politiet og kommunisterne, i anledning af 50-året for Danmarks befrielse, og endelig Esben Graugaard, der talte om En ny måde at skrive sognehistorie. Sammen med Naturfredningsforeningen havde vi et møde, hvor Thorkild Kjærgaard talte

om Økologisk revolution i landbruget – dengang og nu. Gennemgående har møderne været godt besøgt.

Udflugten gik i september til Jelling og Ribe, hvor vi så Jelling kirke og det nye Vikingetidsmuseum i Ribe. Undervejs fik vi et par små foredrag: af Carl Engholm, oplæst af Marianne Bro-Jørgensen, om Danske konger før Jelling, og Inger Dorthe Høy-Hansen fortalte lidt om et par gamle familiegravkors på Jelling kirkegård. En spændende tur!

Og så vil jeg slutte, som jeg plejer, med at rette en tak til medlemmer og bestyrelsen for et godt 1995, og denne tak vil selvfølgelig være præget af, at det er 25. og sidste gang, jeg aflægger denne beretning. De 23 1/2 år, hvor jeg har været formand for Historisk Samfund, har for mig været en morsom og spændende tid, hvor jeg har haft gode muligheder for at bruge min historiske interesse i samarbejde med de skiftende bestyrelser og med en medlemskare, der opfordrede og udfordrede til at finde emner frem af den udtømmelige fond, som Historie er.

Tak!

Morten Øllgaard

Efter formandens beretning rettede samfundets næstformand en varm tak til provst Øllgaard for de mange år, han havde tjent foreningen.

Lokalhistorisk litteratur 1995-96

- Broncealderens bopladser i Midt- og Nordvestjylland.* Red. af Jytte Nielsen og John Simonsen. Udg. af de arkæologiske museer i Viborg amt. 285 s. ill. 1996.
- Brudstykker fra Blicheregnet.* Blicheregnet Museumsforening. Årsskrift 1995. 64 s. ill. Indhold: Ejgil Overby: Anton Lauritzen, Demstrupgaard. Peter Seeborg: Et 200-års jubilæum – Niels Blichers topografi fylder 200 år. Rie Henningsen: Om børnekoppers indpodning. Peder Hjorth Jensen: Niels Blicher og bøndernes brændevin. Hans Kruse: Niels Blicher – præst og pædagog. Henry Kjær og Ejgil Overby: Alfred Sinding – manden bag gadenavnet. Gudmund Lund: Da Sønderjylland kom hjem. Verner Vad: Fred- Frihed 5.5.1945. Poul Keller: Kære Søn! – Brev fra Johannes Keller. Kristian Kongensgaard: En uregerlig fæstebonde fra Iller. Hans Kruse: Lemmerne klager. Henry Kjær: Efterskrift vedrørende Palstrup. Høstgildet på Avnsbjerg – igen. Årsberetning og regnskab.
- Danmarks skove.* Af Peter Friis Møller og Henrik Staun. I samarbejde med Danmarks Naturfredningsforening. 288 s. ill. 1995. S. 94-133: Øst- og Midtjylland.
- Fra Viborg Amt 1995.* Indhold: Karel Koval: Fredens, arbejdets og kærlighedens land. Med efterskrift af Peter Bugge, Morten Øllgaard og Henning Ringgaard Lauridsen. Paul G. Ørberg: Niels Blichers kirkebøger. Karen Elisabeth Stub: Hald Hovedgård under krigen i 1864. Jens Holmgaard: Landmilitsens indrettelse i Hald og Skivehus amter i 1701. Jens Aage Niels Broberg: Træsko – fra håndværk til industri. Formandsberetning. Lokalhistorisk litteratur 1994-95.
- Hansen, Bodil:* Hr. Michel og alle de andre. 850 år af Ørslevkloster Sogns historie. 257 s. ill. Poul Kristensens Forlag. 1995.
- Jubileumsbogen – Viborg Fodspors Forening 1896-1996.* Red. Per Andreasen. 72 s. ill. 1996.
- Lokalhistorisk Forening for Klejtrup Sogn.* Årshæfte 1996. 26 s. ill. Indhold: Villy Jensen: Klejtrup Venstrevælgerforening. Klejtrup Andelskasse.
- Lundsgaard, Mogens:* Portræt af en musikforening. Viborg Musikforening tæt på de 100 år. Udg. af Viborg Musikforening. 138 s. ill. 1996. Med fuldstændig fortegnelse over repertoire og medvirkende kunstnere.
- Niels Blichers Autobiografi.* Den udtjente Sognepræst Niels Blichers Levnet, skrevet af ham selv i hans 83de Aar og En bibliografi. Udarbejdet af James Lerche, Gordon Albøge og Erik Harbo. Udg. af Blicherselskabet. 28 s. ill. 1995.
- Nielsen, Henrik Gjøde:* Dengang i Viborg II. Flere hjørner af byens og egnens historie. 1996. 80 s. ill.
- Nørgaard, Erik:* I Baronens seng. Erindringer. 240 s. ill. 1996. Omhandler forf.'s tid som redaktør af Viborg Venstreblad 1946-48.
- Paludan, Helge:* Viborgs egen helgen, i: Siden Saxo, 13. årg. nr. 3 s. 50.
- Posthuse i Nørrejylland.* En arkivregistratur ved Niels Strandsbjerg I-II. 231 og 251 s. 1996. Bd. 2 s. 9-45 omhandler Viborg Postkreds.

- P.S. 2. Postscriptum til kulturhistoriske undersøgelser på Viborg-egnen.* Udgivet for Viborg Stiftsmuseum af forlaget Hikuin. 108 s. ill. 1996. Indhold: Mette Iversen: Fund fra Kvorning-vejen. Jens Vellev: Kongekapellet på Grathe Hede. Om gamle og nye undersøgelser – og lidt om fremtiden. Hans Krongaard Kristensen: Hans Werrings Gard. Bindingsværksgårde fra tiden o. 1600 i Sct. Mogens Gade i Viborg. Erik Einar Holm: Bevaring og fornyelse, et grænsetilfælde. Overvejelser i forbindelse med restaureringen af Werrings Gård i Viborg. Torben Zidore Madsen: Biblioteket på Viborg Katedralskole. En udviklingshistorie. Jesper Hjermand: Undergravende virksomhed i Hald. Henrik Gjøde Nielsen: Slutspil 1946-1949. Henrettelserne i Undallslund Plantage efter Den anden Verdenskrig.
- Skals kirke.* Ved Jesper Hjermand og Jens Peter Trinderup. 16 s. ill. 1996.
- Skivebogen 1995.* Indhold: Niels Mortensen: Skive bli'r en rød by. Eigil Christensen: De Unges Idræt 1932 – DUI Leg og Virke 1995. Laurs Laursen: En kærlighedshistorie fra Vestsalling. Jens Ejsing: Oddense-Otting Ungdomsforening 1915-65. Svend Laustsen: Vejlgård i Rønbjerg sogn 1545-1900.
- Sørensen, Henning:* Så går vi til Viborg, i: Den danske Bank: Aktionærnyt nr. 13, september 1996 s. 16-18.
- Vestervang kirke i 25 år.* Udg. af Vestervang kirkes menighedsråd. 78 s. ill. 1996.
- Viborg – en kommune i Danmark.* Udg. af Erhvervsskoleafdelingen. CD-Rom. 1996.
- Viborg Fodspors Forening 1896-1996.* Red. Per Andreasen. 71 s. ill. 1996.
- Viborg og Omegns frivillige Bloddonorkorps 1946-1996.* 23 s. ill. 1996.
- Viborg Stifts Årbog 1995.* Af indholdet: Georg S. Geil: Ti år med Rakel. Karsten Nissen: Retfærdiggørelse og fordømmelse. Ole Bak: Dansk præst i verdens nordligste by. Johs. W. Jacobsen: Glimt fra sidelinien. Birthe Lund: Skal Folkekirken have en ny struktur? Asger Gewecke: Magt og ansvar i Folkekirken. Birthe Lund: Folkekirken understøtter staten. Jens Vellev: Viborg Domkirkes skatkammer. Laust Kristensen: Om at være præst både her og der.

Regnskab for året 1995

Indtægter	Medl.kont. 1991/92	kr. 610,00	
	Medl.kont. 1994	– 22.525,00	
	Medl.kont. 1995	– 8.160,00	
	Porto/fors. refusion	– 4.555,25	
	Møder/ekskurtioner	– 3.052,50	
	Bogsalg	– 3.659,35	
	Tilskud ¹	– 25.370,00	
	Momsrefusion	– 3.753,00	
	Renter	– <u>23,32</u>	
	Indtægter i alt		kr. 71.708,42
Beholdning ved årets begyndelse		kr. 27.714,43	
		kr. 99.422,85	
Udgifter	Trykkeriudgifter ²	kr. 52.097,500	
	Annoncering	– 4.009,51	
	Admin./kontorhold	– 354,00	
	Bøger/tidsskrifter	– 185,00	
	Porto/forsendelse	– 9.455,00	
	Gebyrer (Bank/Giro)	– 404,60	
	Moms	– 426,00	
	Delt. i møder/kurser	– 2.083,75	
	Honorarer ³	– 10.165,00	
	Mødeudgifter	– 4.512,50	
	Folkeuniversitetet	– 1.350,00	
	Kontingent til DLF	– <u>1.025,00</u>	
	Udgifter i alt		kr. 86.068,56
	Beholdning ved årets slutning		– <u>13.354,29</u>
Samlede udgifter		kr. 99.422,85	
Noter			
ad 1) Tilskud	Kultursamv. i Viborg	kr. 11.000,00	
	DLF	– 4.370,00	
	Løgstrup Andelskasse	– 3.000,00	
	Kjemsfonden	– <u>7.000,00</u>	
		25.370,00	

ad 2) Trykkeri Årbog 1994	kr. 50.317,50
Div. udsendelser	– 1.780,00
	<u>52.097,50</u>
 ad 3) Honorar Oversættelse	– 10.000,00
Div. honorar	– 165,00
	<u>10.165,00</u>

Aktiver: Reservefond på 25.000 kr. Henstår på 3 mdrs. opsigelse.

Viborg, 29. januar 1996

B.S. Knudsen

Regnskabet er revideret d. 29. januar 1996. Den udførte revision har ikke givet anledning til bemærkninger.

A. V. Jensen

J. V. Lund

Lokalhistoriske arkiver

BJERRINGBRO LOKALHISTORISKE ARKIV

Bjerringbro bibliotek, Realskolevej 12.

Tlf. 86 68 38 33.

Åbent: tirsdag 15-18, torsdag 19-22.

Leder: Randi Ottosen, tlf. 86 68 21 34.

Æ FJANDBOARKIV

Iglsøvej 5, 7850 Stoholm.

Tlf. 97 54 17 33 – 705.

Åbent: Tirsdag 11-17.

Leder: Niels Hauge, Hasselvænget 17, Hald Ege, 8800 Viborg.

KLEJTRUP LOKALHISTORISKE ARKIV

Klejtrup skole.

Åbent: 2. og 4. tirsdag 14.30-16.30.

Leder: Villy Jensen, Teglmærken 48, 8800 Viborg.

Tlf. 86 62 21 54.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR HVORSLEV KOMMUNE

Skraavej 6, Hvorslev, 8860 Ulstrup.

Tlf. 86 46 44 33.

Åbent: onsdag 14-17 eller efter aftale.

Leder: Hilmer Pedersen, Bauehøjvej 21, 8811 Thorsø.

LOKALHISTORISK ARKIV

Østergade 23, 7470 Karup J.

Tlf. 97 10 21 37.

Åbent: mandag og torsdag 16-18.

Leder: Inger Merstand/E. Nielsen.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR KJELLERUP KOMMUNE

Blicheregnens Museum, Blichersvej 30, Thorning, 8620 Kjellerup.

Tlf. 86 88 08 77.

Åbent: Tirsdag og torsdag 13-17 samt efter aftale.

Leder: museumsleder Hans Kruse.

TJELE KOMMUNE, LOKALHISTORISK ARKIV

Søgården, Vingevej 12, Ørum Sønderlyng.

Tlf. 86 45 11 45.

Åbent: torsdag 14-17.

Leder: Erik Hansen, Tjelevej 8, 8830 Tjele.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR VIBORG KOMMUNE

Stiftsmuseet, Hjultorvet, 8800 Viborg.

Tlf. 86 62 30 66.

Åbent: mandag-fredag 13-17, onsdag tillige 10-12.

Leder: Jesper Hjermind.

LOKALHISTORISK ARKIV, AALESTRUP

»Knabergaarden«, 4, 1., 9620 Aalestrup.

Tlf. 98 64 39 59.

Åbent: mandag 18-21, 1/10-1/4 tillige onsdag 15-18.

Leder: P. Gade, Vestergade 66, Aalestrup.

MØLDRUP KOMMUNES LOKALHISTORISKE ARKIVER

Kommunekontoret, Nørregade 15, 9632 Møldrup.

Tlf. 86 69 12 00.

Åbent: torsdag 14-17.30.

Leder: Lydia Kristensen.

SALLINGSUND LOKALHISTORISKE ARKIV

Durupvej 9a, Glyngøre, 7870 Roslev.

Tlf. 97 57 13 08.

Åbent: sept.-maj 1. torsdag i md. 15-21.30 og 3. torsdag i md. 19-21.30

Leder: Kristian Pedersen, Bredgade 37, Glyngøre, 7870 Roslev.

SKIVE BYHISTORISKE ARKIV

Asylgade 5, 1., 7800 Skive.

Tlf. 97 52 81 22.

Åbent: mandag-onsdag 13-16, torsdag 13-19.

Leder: Niels Mortensen.

SPØTTTRUP LOKALHISTORISKE ARKIV

Spøttrup bibliotek, Ålbækvej 18, Lihme, 7860 Spøttrup.

Tlf. 97 56 05 02.

Åbent: 2. og 4. tirsdag i md. 19-22.

Leder: Ib Svenningsen.

SUNDSØRE LOKALHISTORISKE ARKIV

Floutrupvej 7, Selde Ældrehjem 7870 Roslev.

Tlf. 97 59 61 01.

Åbent: onsdag 13-17 og efter aftale.

Leder: Knud E. Jakobsen, Risumvej 3, Risum, 7870 Roslev. Tlf. 97 59 51 61.

Historisk Samfund for Viborg Amt

er oprettet 1928 og har til formål:

»at vække historisk interesse hos amtets befolkning og indsamle oplysning om historiske begivenheder i amtet, om befolkningens liv og færden i tidligere tider og om personer, der har haft særlig betydning for denne del af landet, samt at værne de historiske minder.«

Formålet søges fremmet »dels ved udgivelse af en årbog med lokalhistorisk indhold, dels ved afholdelse af offentlige møder på dertil egnede steder i amtet med foredrag af historisk indhold og ved at bidrage til og støtte udgivelsen af historiske arbejder vedrørende egnen osv.«

Samfundet har gennem årene udover årbøgerne kunnet tilstille sine medlemmer en række vægtige særpublikationer, senest de smukke og efterspurgte bøger *Billeder af Viborg amts forhistorie*, *Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens Dagbog*, *Steen Steensen Blichers beskrivelse af Viborg amt 1839*, *Viborgs brand 1726*, *Chr. Jacobsen: Gudenå og Håndværk og købstadsliv*.

Kontingent er p.t. 100,00 kr. årligt, der betales ved modtagelsen af årbogen.

Medlemmerne kan til favørpris erhverve ældre årgange og en række andre publikationer.

Indmeldelser modtages af fru Else Hansen,
Slesvigsgade 20
8800 Viborg, telefon 86 62 18 06, eller af
bestyrelsens medlemmer.